

Verloren Jaren

Johan Krediet

1995

De eerste hoofdstukken, van dit zeer lezenswaardige geschrift, zijn overgeslagen. Ondanks de historisch relevantie, bevatten deze hoofdstukken te veel persoonlijke- en familie aangelegenheden

De Oproep

Mei 1943

Door de bezetter werd bepaald dat alle mannen van 18 tot 35 jaar zich, met het oog op de “Arbeitseinsatz”, bij het Gewestelijke Arbeidsbureau moesten aanmelden.

Vrijwillig werd dat niet gedaan omdat men hoopte dat de persoonlijke gegevens, door de aanslag op het bevolkingsregister in februari, verbrand of in ieder geval moeilijk te vinden zouden zijn. Dat was een ijdele hoop doordat ijverige Nederlandse ambtenaren het register weer snel geordend hadden.

Half mei kreeg ik een oproep dat ik mij aan de Stadhouderskade¹ moest melden. Vrienden, kennissen en neef Jo hadden al een oproep ontvangen en waren reeds op transport gesteld.

Mijn ouders waren van mening dat ik aan de oproep gehoor moest geven, omdat we in het “Judenviertel” woonden en daardoor extra kwetsbaar waren².

Regelmatig werden in onze buurt razzia's gehouden. De buurt werd dan afgesloten door de bruggen op te halen en de toegangswegen van hekken te voorzien. Op vertoon van het persoonsbewijs en door opgave van geldige redenen zoals: werkzaamheden, wonen en één of andere officiële oproep werd doorgang verleend. Zonder geldige redenen werd toe- of uitgang geweigerd. Joodse mensen met een “J” op hun persoonsbewijs liepen bovendien de kans gearresteerd te worden.

M'n vader nam contact op met de voorganger van de Apostolische Gemeente om zijn mening over het “gaan” of “niet gaan” te horen.

Hij oordeelde dat op grond van artikel 8 van de Apostolische geloofsbelijdenis, aan de oproep gehoor moest worden gegeven. Overigens was hij van mening dat, als er legale mogelijkheden waren te ontkomen aan die oproep, je daarvan gebruik mocht maken.

Over die mogelijkheden namen m'n vader en ik contact op met een aangetrouwde neef, een doctorandus in de economie, die bij het Gewestelijk Arbeidsbureau in Amsterdam werkte. Hij adviseerde om Wels³ schriftelijk te laten verklaren dat zijn onderneming aan Duitse instanties leverde zoals de Dresdner Bank en dat hij mij voor de uitoefening van zijn bedrijf niet kon missen. Als ik op de dag van de keuring met die verklaring bij hem langs zou komen, dan zou hij de verklaring d.m.v. zijn handtekening bekrachtigen. Tevens was de directeur van de

---

¹ The building “Gebouw Atlanta”, at the “Leidse Bosje”, is opposite the famous “Hotel Americain”, laying across the “Singelgracht”.

² Mr Krediet was born in a religious (apostolic) family, in which the “authority of the State” was a by God given fundamental issue. A complicating factor was, that they lived just in the Jewish quarter of Amsterdam, where all possible entrances were strictly controlled by the Germans. A young man, being in an age in which he should be forced to work (already) in Germany, was most likely to be caught when passing these (German) controlled checkpoints.

³ Wels was the name of the one for whom he worked. He should declare that his company worked for the Germans and that he delivers business furniture to, for instance, the “Dresdner Bank” and that his engagement was crucial for them (the company).

Middelbare Handelsavondschool bereid schriftelijk mede te delen dat ik 28 en 29 juni examen moest doen. Gewapend met deze papieren ben ik woensdag 26 mei ter keuring gegaan. De verklaring van Wels, waarop mijn neef iets had geschreven, werd amper gelezen. Met de brief van de avondschool ging de dienstdoende ambtenaar naar een andere afdeling. Toen hij terug kwam gaf hij me de brief terug en zei: "Afgewezen! Je moet gekeurd worden". Op mijn vraag hoe het dan met m'n baas moest gaan en hoe ik m'n examens moest doen, zei hij: "Iedereen verzint een reden om er onderuit te komen".

Bij de keuringsarts moest ik mij ontkleden en me bij de rij wachtende aansluiten. Daar stond ik dan naakt te midden van een stel andere naakte mannen. Ik durfde amper te kijken. Thuis genereerde ik me zelfs als m'n vader na zijn werk z'n bovenlichaam aan de gootsteen in de keuken stond te wassen. De vrouwen schermden zich totaal af bij het wassen en kleden. Hoe vrouwen er naakt uitzagen wist ik bij benadering van afbeeldingen die ik stiekem had gezien⁴.

Door een paar zusters werd ik gewogen en gemeten. De arts voelde, kneep, drukte luisterde naar mijn hart en longen en zei: "Goedgekeurd!" Hierna mocht ik me weer aankleden en kreeg ik te horen dat ik in het Aufnahmegebiet Berlin als "Hilfsarbeiter" zou gaan werken. Op de papieren die ik mee kreeg stond dat ik me maandag 31 mei, 's ochtends om 6 uur, moest melden in de 3^e-klas wachtkamer van het Centraal Station te Amsterdam.

Wat teleurgesteld over de gang van zaken en dat de handtekening van mijn aangetrouwde neef zo weinig van invloed was geweest ging ik naar de zaak. Wels stelde mij gerust en vertelde dat Berlijn een mooie stad was en dat de oorlog hoogstens nog een jaartje zou duren. De mededeling thuis had nogal wat emotie tot gevolg. Wetende dat wij er alles aan gedaan hadden om te bereiken dat ik niet weg hoefde, was dit het bewijs dat God in zijn Al-wijsheid anders had beschikt. Door deze overtuiging keerde de rust weer gauw terug en begonnen wij aan de voorbereiding van mijn vertrek. Er restte mij nog vijf dagen om thuis, op kantoor en op school het een en ander te regelen en afscheid te nemen van bekenden. Met het vertrek had ik mij al aardig verzoend en ik verheugde mij zelfs op het avontuur dat ik tegemoet zou gaan.

's Zondags volgde mijn afscheid voor het front van de gemeente en werd mij Gods zegen meegegeven.

<p>GEWESTELIJK ARBEIDSBUREAU AMSTERDAM Stadhouderskade 6</p>	<p><i>Man was abusievelijk gemeld aan hulppolitie als zijnde niet versolmen op 3/6</i></p> <p>AFD. MIGRATIE</p> <p>Amsterdam, GEBOUW ATLANTA 3e verdieping</p>
<p>Bij dezen deel ik U mede, dat Uw vertrek naar STADHOUDERSKADE 6 <i>Aufnahmegebiet Berlin</i> is bepaald op <i>Vrij</i> dag, <i>4 Juni</i> 1943.</p> <p>U wordt derhalve verzocht op dien dag te <i>6.00</i> uur 's morgens/'s middags aanwezig te zijn in de 3e klas wachtkamer Centraal-Station en niet in den trein plaats te nemen, voordat U zich bij de daar aanwezige ambtenaren hebt gemeld, tot het in ontvangst nemen der noodige bescheiden. Het is wenschelijk voor de reis 2 dagen voedsel mede te nemen. Ik geef U dringend in overweging in Uw eigen belang aan dezen oproep gevolg te geven. Bij niet verschijnen zal door de Duitse politie tot dwangoproep worden overgegaan.</p>	
<p>AFD. MIGRATIE GEBOUW ATLANTA 3e verdieping STADHOUDERSKADE 6 K 243</p>	<p>De Wnd. Directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau Amsterdam, J. J. M. DELEY.</p>

Regard my comments in Fn 1

⁴ In those days this may have been quite common practice. Some married men, have not seen there wives naked even though they had children!

DIENSTVERPFLICHTETER

Amsterdam, 26 Mei 1943.

184

Ingevolge opdracht Deutsche Dienststelle.

DEN HEER J. Krediet 29.5.43.
HERRN

(Naam	Voornaam	Beroep	Woonplaats	Straat en No.)
(Name	Vorname	Beruf	Wohnort	Strasse

Nw. Heerengracht 179 Adam

AANWIJZING TOT HET VER-
RICHTEN VAN DIENSTEN

VERPFLICHTUNGSBESCHIED

Ingevolge de Verordening van den
Rijkscommissaris voor het bezette
Nederlandsche gebied, No. 28/1942
van 23-3-1942, door welke de Ver-
ordening No. 42/1941 betreffende
de verplichting tot het verrichten
van diensten en de beperking van
het veranderen van dienstbetrek-
king werd gewijzigd.

auf Grund der Verordnung de
Reichskommissars für die besetzten
Niederländischen Gebiete Nr.
28/1942 vom 23.3.1942, wodurch
die Verordnung Nr. 42/1941 über
die Dienstpflicht und die Be-
schränkung des Arbeitsplatzwech-
sels abgeändert worden ist.

U wordt hierdoor aangewezen tot het verrichten van diensten
Sie werden hiermit zur Dienstleistung bei der

bij de firma Aufnahmgebiet te Berlin
Firma in

Gewest Arbeidsbemiddeling Brandenburg
Arbeitsamtsbezirk

als Hilfsarbeiter van 31.5.43
vom

(nauwkeurige omschrijving van het beroep)
genaue Berufsbezeichnung

t/m tegen de U bekend gemaakte arbeidsvoorwaarden
bis 31.5.44 znu den Ihnen bekanntgegebenen Arbeitsbedin-
gungen verpflichtet.

VEREENIGING: „HANDELSONDERWIJS”

(Goedgekeurd bij Koninklijk Besluit van 7 Juni 1904, No. 59)

MIDDELBARE HANDELSAVONDSCHOOL V
POLDERWEG 10

A. KARSSSEN
DIRECTEUR AVONDSCHOOL V
AMSTERDAM (2)
Westerscheideplein 33

AMSTERDAM, 26 Mei 1943

L.S.

Ondergetekende, directeur der Middellbare Handels-
avondschoon, verklaart hierbij dat

J. Krediet

leerling is onzer school en zijn eindexamen moet doen
op 28 en 29 Juni a.s. (zie circulaire No. 3252 van het
Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescher-
ming, Afd. Kabinet).

Hoogachtend,

A. Karssen
→ *Arbeitschool
Aufnahmgebiet*

Vertrek

Maandag een uur of zes in de ochtend, na een moeilijk afscheid van mijn moeder, ging ik met mijn vader en mijn broer naar het Centraal Station. Een ambtenaar controleerde mijn papieren aan de hand van een lijst en zei: “Je staat er niet op! Ga maar naar huis”. Toen we buiten kwamen zei mijn vader opgelucht: “Zo jongen, dit is nu een voorbeeld hoe God alles wonderbaarlijk leidt. Kom we gaan gauw!”

Door de onverwachte gang van zaken waren wij ruim voor acht uur weer thuis. Mijn moeder was erg blij en God dankbaar.

Even na negen uur was ik weer op kantoor en ik belde Wels zoals gewoonlijk op. Verbaasd dat ik er weer was zei hij: “Dit is toch een gevolg van m’n schriftelijke verklaring”. M’n aangetrouwde neef zei even later dat het kwam door zijn handtekening. De betreffende ambtenaar had daarom mijn naam niet op de vertrekljst gezet. De gang van zaken was voor mij een beetje teleurstellend, omdat ik me al zo zeer op het avontuur had ingesteld.

’s Avonds, we hadden net het eten binnen, werd er gebeld. Toen we opendeden holden er twee agenten de trap op. Ze vroegen mij waarom ik ’s ochtends niet op het C.S. was verschenen. Aan de hand van een nog steeds ingepakte koffer konden m’n vader, m’n broer en ik verklaren dat we er wel waren geweest, maar dat een ambtenaar ons weer naar huis had gestuurd omdat mijn naam niet op de lijst stond. De agenten veronderstelden dat de betreffende ambtenaar slaap in zijn ogen had gehad, want m’n naam stond wel op de lijst. Ze kwamen overeen me niet te arresteren maar ik moest beloven vrijdagochtend 4 juni weer op het C.S. te verschijnen.

Eén van de agenten schreef op de vertrek melding: “Man was abusievelijk gemeld aan de hulppolitie als zijnde niet verschenen op 31/5/43”. (zie afbeelding afb.p.46)

Vrijdagochtend weer een moeilijk afscheid en geen nawuiven. Omdat er vanaf de Nieuwe Herengracht geen openbaar vervoer naar het C.S. was gingen we lopend met de fiets aan de hand om mijn koffer te vervoeren. Wij passeerden het huis van Admiraal de Ruyter op de Prins Hendrikkade. Zijn borstbeeld aan de gevel straalde vertrouwen uit en dat gaf mij moed. Sint Nicolaas, boven de ingang van de kerk die aan hem gewijd is, groette mij met een zegenend gebaar. Welgemoed stapte ik ruim op tijd het Centraal Station binnen. Na ongeveer een uur vertrok de trein uitgezwaaid door de achterblijvers, waaronder mijn vader met een bleek gezicht en licht rode ogen.

De trein bestond uit oude lawaaierige wagons met houten banken. Mijn medepassagiers waren jongens van mijn leeftijd en wat oudere mannen die van verlof teruggingen naar Duitsland. Er heerste een gedrukte stemming.

Tegen de avond stopte de trein in Bentheim. Hier kregen wij de gelegenheid om naar de toilet te gaan en een bak soep te eten. Ik vond het een hele belevenis de eerste keer van mijn leven over de grens te zijn en ik had het gevoel alsof ik de wereld ging veroveren.

Bij het afscheid thuis, was mij voor gehouden vooral flink te zijn, te vertrouwen op God en te bidden voor een rein hart en een vaste geest. Dat heb ik voor het verorberen van de soep gedaan. In de loop van de avond vertrok de trein richting Berlijn.

Van de reis ’s nachts kan ik me weinig herinneren. Toen de trein stopte, op een klein stationnetje waar omheen barakken stonden, was het daglicht. “Aussteigen!” werd bevolen. Dat bevel zou ik komende tijd nog vaak op de stations in Berlijn horen, maar dan werd “bitte” aan toegevoegd en dat klonk heel wat vriendelijker.

Na wat frisse lucht te hebben opgesnoven werden we door kampbewaarders naar de de barakken gebracht waarin stapelbedden, een paar tafels en stoelen stonden.

Stapelbedden waren houten bakken zonder matrassen, kussens en dekens. Onze koffers moesten we maar aan het voeteinde plaatsnemen. De kantine stond midden tussen de barakken en daar kregen we als ontbijt een homp brood met een klodder marmelade en een kop bruin

warm water dat koffie bleek te zijn. In de loop van de dag kreeg ik te horen, dat dit het “Durchgangslager Rehbrücke” bij Potsdam was.

De hele dag slenterden wij wat rond, kregen nog een keer een homp brood met hetzelfde beleg en 's avonds een bak waterige aardappelsoep met veel kummel er in.

De nacht was een verschrikking, het was benauwd en rumoerig. Slapen op de houten planken was een onmogelijkheid. Ik had op het laatst het gevoel dat mijn botten door mijn vel heen kwamen. Ik vond Duitsland maar een primitief land. Bij ons in Nederland hadden zelfs de koeien nog stro om op te liggen.

Sanitaire omstandigheden waren sober. In een ruimte stonden lange zinken bakken met kranen er boven. De toiletten, hokken voorzien van kisten met ronde gaten, waren buiten langs een sloot gebouwd. De ontvangst had ik mij wel wat vriendelijker en comfortabeler voorgesteld. Maar ja, ik was maar een Hilfsarbeiter.

Het ontbijt was hetzelfde als ik de vorige dag en dat nog wel op een zondagochtend. Thuis was het dan juist zo gezellig. We ontbeten dan samen en in onze zondagse kleding. Het huilen stond mij nader dan het lachen. Ik had weinig reden te danken, want ik had een nare nacht gehad en de samenstelling van het ontbijt stond me helemaal niet aan.

De sfeer en omstandigheden waren niet voor meditatie en gebed geschikt. Duitse marsmuziek schalde door het kamp en men schreeuwde zo. Ik was er van overtuigd dat mijn vader wel intens voor mij zou bidden en dat leek mij voldoende.

Na het ontbijt weer slenteren en met mijn lotgenoten kankeren over onze omstandigheden. Door de regen was de grond modderig geworden. Duitsland was een rotland!

Ineens zag ik neef Jo in de verte aankomen. Nadien ben ik nooit meer zo blij geweest mijn familie te zien. Door een brief van zijn ouders die hij twee dagen tevoren had ontvangen, wist hij dat op weg was naar Berlijn. Hij vermoedde dat ik het zelfde doorgangslager zou passeren als hij weken eerder. Ondanks dat het Lager goed werd bewaakt lukte het hem via de spoorbaan binnen te komen.

Goh! Wat was ik blij.

Ik ben er hem nog steeds dankbaar voor⁵.

De eerste week

De volgende dagen waren wat betreft het eten en drinken gelijk aan de eerste dag en mogelijkheden tot vermaak waren er niet. We liepen wat rond om in beweging te blijven of we lagen te zonnen in het gras. Het gras was in ieder geval zachter dan de houten planken van ons bed.

Van hooi, dat ik bij elkaar raapte, maakte ik in de slaapbak een nest. Tevens vulde ik mijn pyjamabroek met hooi om als kussen te dienen. Daardoor lukte het me om wat beter te slapen.

Een paar maal per dag werden door de luidsprekers namen afgeroepen van lotgenoten. Zij moesten met hun koffers bij een bepaald punt in het kamp komen en daarvandaan werden ze naar bedrijven in Berlijn of naaste omgeving vervoerd. Mijn naam werd steeds niet genoemd. Mogelijk werd weer in Gods Al-wijsheid overheen gelezen. Het was een beproeving voor me.

Het was vrijdagmiddag toen ik mijn naam, verbasterd als kré-di-êt, hoorde noemen. Het was een bevrijding en het kon mij niet schelen waar ik naar toeging, als ik maar weg was van die slavenmarkt. Er stond een klein busje met nog een paar jongens erin. De chauffeur vertelde dat hij ons naar Berlin-Reinickendorf ging brengen.

Na ruim een uur rijden naderen wij een groot fabriekscomplex met de naam ARGUS GmbH.⁶

---

⁵ Johan Krediet wrote these recollections in 1995, and he still is most grateful for the fact that his cousin had managed to find him. They both enjoyed a rather good time together, during the remaining time of their forced stay in the Berlin area.

Wij stopten aan de zijkant van het complex bij een paar houten barakken.

Het bleek weer een Lager te zijn en met tegenzin ging ik naar binnen. De ontvangst door de Lagerführer was niet onvriendelijk. Hij vertelde e.a. over de gang van zaken in het Lager en gaf ons bonkaarten.

Een ieder van ons kreeg een “Stube”, een gemeenschappelijke kamer, toegewezen. Aan twee kanten van zo’n kamer stonden vier stapelbedden opgesteld, aan de derde kant voor ieder een smalle kast en aan de raamkant een grote tafel met stoelen. Tussen elke twee kamers bevond zich een waslokaal met toiletten, douches en weer een lange zinken bak met kranen erboven.

Op de kamer die aan mij werd toegewezen was nog één bed vrij, voorzien van twee dekens en een kussen.

Na mij geïnstalleerd te hebben ben ik in de “Ausländerkantine”, die zich in het bedrijf bevond, wat gaan eten. Na inlevering van de bon kreeg ik een bord koolsoep met stukjes vlees erin en een paar boterhammen. In vergelijking met de bakken aardappelsoep die ik de afgelopen week had gegeten was dit een copieus diner.

’s Avonds maakte ik kennis met mijn kamergenoten, schreef een brief aan mijn ouders en ging vroeg naar bed. Het was een klein bedje met een stromatras en dito kussen. Slapen was er niet bij vanwege het luidruchtige kaartspel van mijn kamergenoten. Ik begreep nu waarom mijn moeder zo’n duivelspel nooit in huis wilde hebben.

Midden in de nacht werd ik wakker door het gespetter op mijn dekens. Er kwam een straaltje warm water uit het bed van mijn bovenbuurman. De volgende ochtend heb ik er met hem over gesproken. Hij gaf toe een bedweraar te zijn. Wij zijn overeengekomen om van bed te ruilen en ik ben bij de Lagerführer schone dekens gaan halen.

Na een paar boterhammen met reuzel en koffie ging ik welgemoed op weg naar de afdeling waar ik mij voor werkzaamheden moest melden. De toekomst zag er al wat zonniger uit, de “Berliner Luft” snoof ik met volle teugen naar binnen.

Argus-Motoren was een modern bedrijf dat in 1940 uit de grond was gestampt om vliegtuigmotoren te maken. Later bleek mij, dat in een afgescheiden deel van het bedrijf ook turbinemotoren gemaakt werden voor de V-1⁷ het beruchte wapen waarmee Engeland vanaf de Nederlandse kust werd bestookt. Achter het hoofdgebouw waar de directie, de tekenkamers en de administratie waren ondergebracht, stonden een paar hallen met een lengte van 1200 tot 1500 meter.⁸ De hallen stonden vol met draai-, freesbanken en automaten. Het was een groot bedrijf, een dorp op zich.⁹

De betreffende afdeling, waar ik me met nog een paar andere jongens moest melden, bevond zich in één van die hallen. Er werd van ons een ploeg samengesteld en we kregen een karretje met bezems en scheppen. We moesten er voor zorgen dat de grond van de “Werkstätte”, zoals de hallen werden genoemd, schoon bleef. Door de geweldige oppervlakte was dit een dagtaak. Na het middageten in de kantine voor buitenlanders, heb ik neef Jo gebeld, om te vertellen waar ik was terecht gekomen. Hij beloofde me de volgende dag, zondag, te komen opzoeken.

---

⁶ The extension G.m.b.H. indicates, that is was a subsidiary of another company or entity.

⁷ This is not entirely correct. As the flying bombs (V-1) did not have jet like engines, though, based on a kind of combustion principle. (known as: Argus-Rohr)

⁸ The Argus factory seems to have been stretched over a length of 1200 – 1500 m. (1.2 - -1.5 km!)

⁹ Although not mentioned in this paper, he told me that after a while, he saw from a toilet window (the room where he worked was situated on the first floor), that SS-guards mistreated, a probably Russian or Polish, concentration camp (KZ-Lager) inmate very harshly. He was very much upset about what he just had seen. He discussed this openly in the room after he returned tot his drawing-table. A German colleague advised him to be quiet (keeping silent), as he otherwise might have run into big troubles. This event indicates, that there existed a strict barrier between the normal, and concentration camp, labours.

's Avonds na een warme douche, heb ik eerst m'n ondergoed gewassen en toen ben ik een wandeling gaan maken om het terrein te verkennen. Voldaan ben ik gaan slapen, wetende dat mij in het bovenbed niets meer kon overkomen.

Er was alle reden voor me om te danken en te bidden.

Berlijn

Neef Jo ontmoette ik, zoals was afgesproken, op het Bahnhof-Rheinickendorf. Met de S-Bahn zijn wij naar het centrum van Berlijn gegaan. Vanaf de Brandenburgertor liepen wij via Unter den Linden naar het Stadsschloss en de Berliner Dom.

Unter den Linden is een avenue, met aan beide zijden gebouwen in neoklassieke stijl. De stijl waarmee koningen, kerken en dictators zo graag hun macht tot uitdrukking willen brengen. Het Stadsschloss, dat later door de bombardementen totaal werd verwoest, is na de oorlog niet meer herbouwd.¹⁰ Een paar jaar geleden, toen ik na bijna vijftig jaar Berlijn weer bezocht, stond er een ander groot gebouw in de z.g.n. stalinistische bouwstijl. Nog pompeuzer en beslist lelijker dan de neoklassieke stijl van het oude Schloss.

Na de resten van de Reichstag bekeken te hebben, het gebouw dat door de Hollandse communist Rienus van der Lubbe in brand werd gestoken, zijn we via de Siegessäule naar de Kurfürstendamm gegaan.

Op de "Kudamm", zoals de Berlijner de Kurfürstendamm noemen, was het een uitbundig feest. De terrassen waren druk bezet en overall klonk marsmuziek. Er zaten veel soldaten die met verlof waren of soldaten die, zoals mij later bleek, een erebaantje op een of ander ministerie hadden.

Dat waren luxe jongens in een onberispelijk uniform, recht van lijf en leden en met gave gezichten.

Onder de gewone soldaten waren veel invaliden. Ze misten een arm of been of hadden een verbrand gezicht. Zelfs zag ik iemand die beide armen en benen miste. Zijn kameraad droeg hem in een soort rugzak op zijn rug. Ondanks deze totale invaliditeit hadden ze toch plezier. Overall waren biljetten aangeplakt met de kop van Hitler, wiens ogen je strak aankeken. "Der Sieg ist uns" stond er onder. Als de luxe jongens elkaar groetten, dan was dat met een duidelijk: "Heil Hitler". Ik had de indruk dat de gewone soldaten iets minder uitbundig waren.

's Avonds was de stad volop verlicht door straatlantaarns, bioscoop-, theater- en winkelreclames. Behoudens de vele invaliden leek niets er op dat Duitsland in oorlog was. Het tegenovergestelde van Amsterdam waar alles verduisterd moest zijn en waar door instelling van een avondklok weinig vertier was. Berlijn was tot op dat ogenblik nog niet gebombardeerd geweest. Het lag voor de geallieerde bommenwerpers verder weg dan Amsterdam.

Onderweg hebben wij in een restaurant "Stammessen" genomen omdat je daar geen bonnen voor nodig had. In het restaurant was m'n eerste indruk dat de Berliners geen onvriendelijke mensen waren. Naderhand merkte ik wel dat ze gauw op hun 'teentjes zijn getrapt'. Ze maken dan veel "Krach" en hebben verschrikkelijke "Schnautzen".

Toen ik Berlijn later uitvoeriger leerde kennen vond ik het een grauwe, onvriendelijke stad. De gevels van de woonhuizen waren donkergrijs zonder gezellige ramen. De vitrages zaten strak dicht en er stonden nergens planten op de vensterbanken. 's Avonds waren de straten als

---

¹⁰ This is not entirely correct. I visited in October 2008 the exhibition on the rebuilding of the "Stadtschloss". It was shown, that the war damages were not very severe and the general substance of the premises was still intact. Walter Ulbricht and his Communist fellows decided in the late 1940s, that this "Bourgeois" building should be demolished. On its place was later built "Palast der Republic of the DDR". Now this building is demolished and is to be replaced by a new Stadtschloss building, having more or less the original façade though inside consisting of a modern architecture.

rouwkamers. Voordat men licht aandeed, liet men de jaloezieën zakken. Men was en is als de dood voor inkijk.¹¹

Geef mij maar Amsterdam!

Louis Sonius

Maandagochtend pakte ik met tegenzin mijn bezem en schep weer op. Veel was er nog niet te vegen omdat er toen in het weekend nog niet werd gewerkt.¹² Het vooruitzicht een deel van mijn leven hier vegend te verslijten vond ik niet bepaald aantrekkelijk. Het was totaal ander werk dan ik gewend was bij Wels & Kroon; daar was ik min of meer m'n eigen baas. Terwijl is zo liep te mijmeren hoorde ik opeens achter mij: "Dag Johan". Ik keek om en daar stond Louis Sonius.

Louis Sonius was een vroegere zeilvriend van mijn broer. Het was bekend dat hij nogal met Duitsers sympathiseerde. Tevens werd beweerd dat zijn meisje, dat meer om mijn broer scheen te geven dan om hem, tijdens het zeilen ober boord had laten slaan. Het gaffeltouw had hij door zijn handen laten schieten waardoor de gaffel met een klap tegen haar hoofd was terecht gekomen. Een lichte hersenschudding was daarvan het gevolg geweest. Nadat er tussen haar en mijn broer een relatie was ontstaan, heeft hij zich uit de vriendenkring teruggetrokken.

Na onze begroeting vertelde hij op het "Gefolgschaftsbüro", afdeling personeelszaken, te werken en dat hij mijn naam in de administratie was tegengekomen. Na wat wederwaardigheden over en weer verteld te hebben vroeg hij: "Jij hebt toch een opleiding gehad in werktuigkundig tekenen? Wij zitten dringend om tekenaars verlegen. Voel je er war voor om naar de tekenkamer te gaan?" Lang hoefde ik daar niet over na te denken. Na het middageten bracht hij me naar de tekenkamer en ik werd aangesteld als "Detail-Ingenieur". Zelden heb ik in mijn maatschappelijk leven zo snel promotie gemaakt.

Op de bovenetage van het hoofdgebouw waren naast elkaar drie tekenkamers en de afdeling arbeidsvoorbereiding gevestigd. In de middelste tekenkamer kwam ik te werken. Het was een groot lokaal waar ongeveer zestig mensen werkten in de volgende functies: Konstruktions-Ingenieur", "Detail-Ingenieur" en "Zeichneressen".

De Konstruktions-Ingenieur construeerden en tekenden de machines en "Vorrichtungen" waarmee de fabricatie van onderdelen, die voor vliegtuigmotoren bestemd waren, werden gemaakt. De Detail-Ingenieurs trokken die tekeningen uit elkaar, zoals dat heette, en tekenden de onderdelen van die machines en apparaten. De Zeichneressen overtrokken onze potloodtekeningen met Oost-Indische inkt.

De eerste dagen had ik het erg moeilijk en wilde niet laten merken dat ik er geen klap verstand van had. Op de Technische Nijverheidsschool, A.B. Davids te Amsterdam, had ik wel iets aan technisch tekenen gedaan, maar dat hield op met het tekenen van een uitslag van een kolenkit, piramides en kegels. In de maanden van werkeloosheid, na de A.B. Davidsschool, had ik bij Ir. Van der Wal van Werkspoor N.V., wat stoomafsluiters getekend. Ook had ik nog twee maanden gewerkt bij het Ingenieurs Bureau Hoekstra & Jolmers in de Jordaan, maar dat was geen succes geworden.

Mijn naaste collega's zagen mijn moeilijkheden en hielpen mij aan de hand van reeds bestaande detailtekeningen van eerder getekende machine- en werktuigonderdelen. In het begin hield ik mij hoofdzakelijk bezig met het tekenen van assen, lagers, bouten en moeren. Voor het invullen van de passingen hanteerde ik een lijst van de "Deutsche Industrie

---

¹¹ My comment is, that this is custom in most other countries too. The Dutch habit to show their room interiors to others outside is exceptional. That he favoured Amsterdam is understandable!

¹² It is interesting to notice, that the ARGUS factory did not operate during the weekends. Meant is, not after about Saturday noon. Unbelievable, at a point where the war was changing in favour of Allies!

Norm". De z.g.n. Din-Normen die nog steeds internationaal worden gebruikt. Een Duitse collega was zo vriendelijk mij het gebruik daarvan te onderwijzen.

De tekenaresse die m'n tekeningen moest beïnkten was Fräulein Vera Weissmann. Ze was iets ouder dan ik, had een "poppenkoppie", donker haar, sprekende ogen en een houding als van een prinses. **Ze was erg aardig voor me en attendeerde mij** op fouten, op het goede Duitse taal en **op dingen die ik in het openbaar beter niet kon zeggen**.

Mijn aanstelling als Detail-Ingenieur had tot gevolg, dat ik "Angestälter" was geworden, dat ik door de directiepoort naar binnen mocht, dat ik een maandsalaris en Duitse bonkaarten kreeg en dat ik niet langer in het Lager hoefde wonen. De fabriek had voor deze buitenlandse functionarissen een huis aan de Friedrichstrasse gehuurd waar ook Louis Sonius, woonde. Hij heeft ervoor gezorgd dat ik daar ook kwam te wonen en hij heeft mij geholpen met het overbrengen van mijn spullen. Wij deden gezamenlijk onze inkopen in de markthallen. 's Avonds gingen we naar het Alexanderplatz waar in één van de zijstraten, in mijn ogen toen, een lugubere kroeg was met hoeren en zwarthandelaren. Later zou ik er vaak komen om het een en ander te verkopen, te ruilen en om levensmiddelenbonnen te bemachtigen.

Het huis voor de Angestellten had vier etages die bewoond werden door verschillende nationaliteiten zoals: Fransen, Tsjechen, Belgen en vier Hollanders.

De vier Hollanders, waartoe ik ook behoorde, hadden met z'n vieren een grote kamer om te slapen, te eten en te zitten. Mijn medekamergenoten waren: Louis, een ingenieur en een tekenaar. Zij werkten in een andere groep dan ik.

Van de ingenieur leerde ik alles wat versleten en vuil was, verwijderd moest worden. Van overhemden werden eerste de manchetten en later de mouwen afgeknipt. Zij werden steeds kleiner en dat scheelde in het wassen.

Zo verging het ook de borstrokken. Gaten in de sokken werden niet gestopt, maar de hielen en de tenen werden er uit geknipt en vervolgens weggegooid. Gelukkig waren er ook was- en strijkerijen in de buurt die alles keurig verzorgden.

De keuken en badkamer op de etage waren voor gezamenlijk gebruik. Het was een studentikoos gedoe en we hadden veel plezier. Van de Tsjechen leerde ik Klössche maken, een bal van rauwe geraspte aardappelen met kanen en ik had gauw de smaak van het Duitse Malzbier te pakken. Thuis daarentegen dronk ik alleen maar limonade of gazeuse en op verjaardagen een zoete Spaanse wijn.

Met mijn Tsjechische collega's kon ik het goed vinden en zij hebben geprobeerd mij hun taal bij te brengen. Naast de gewone begroetingen kon ik ook wat zinnen zeggen. Toen ik bij Citroën één van de zinnen bij een cliënte gebruikte, moest zij erg lachen en ze vroeg of ik wist wat het betekende. "Normaal zeg je zoiets niet tegen een dame", zei ze. Op mijn vraag wat er dan mee wel werd bedoeld, wilde ze geen antwoord geven.

Het zal zo ongeveer anderhalve maand later geweest zijn dat Louis tegenover mij wat afkoelde. Op een avond vroeg hij mij mee te gaan. Wij stonden in de hal en ineens trok hij een revolver uit zijn zak, richtte die op mij en zei: "Morgenochtend vroeg vertrek ik naar het Oostfront, maar ik wil eerste een rekening vereffenen voor hetgeen jouw broer mij heeft aangedaan. Jij zult er voor boeten." Ik heb mij zelden zo beheerst en rustig gevoeld en meen het volgende gezegd te hebben: "Louis ik vind het onredelijk dat je dat op mij wilt wreken terwijl wij zo goed met elkaar omgaan. Jij moest eens weten hoe dankbaar ik jou ben voor alles wat je voor mij gedaan hebt. Dat heb ik ook aan mijn ouders geschreven.

Ik ben niet van plan een stap te verzetten en verder met je mee te gaan. "Hij antwoordde: Ik weet wat jij je ouders geschreven hebt" en hij herhaalde het bijna woordelijk.

Enthousiast had ik aan mijn ouders geschreven wat Louis voor mij gedaan had en ik had er bij geschreven: "Wat hij aan anderen verkeerd heeft gedaan dat heeft hij aan mij goed gemaakt". Ik begreep dat hij de brief, die 's nachts op tafel was blijven liggen, had gelezen. "Ik ken ook

het antwoord van je ouders” vervolgde hij. “Jullie met je schijnheilige gedoe, ik haat jullie”. Ineens draaide hij zich om en holde de trap af. Ik heb hem nooit meer gezien en ook nooit meer iets van hem gehoord.

Toen ik weer naar binnen ging kreeg ik het te pakken. Trillend ben ik op bed gaan liggen om bij te komen. Mijn kamergenoten konden mijn verhaal nauwelijks geloven. Het feit dat zijn spullen waren verdwenen overtuigden hen.

Met goede herinneringen blijf ik aan hem denken en ik ben hem nog steeds dankbaar!

Potsdam

De derde zondag ben ik, zoals afgesproken, bij neef Jo op bezoek gegaan. Hij werkte in Potsdam bij het tekenfilmbedrijf Fischer & Köscher. Potsdam was de eindhalte van de S-Bahn. Vanaf Bahnhof Friedrichstrasse, waar ik later vlakbij kwam te wonen, kon ik in één rit zonder over te stappen Potsdam bereiken. De rit duurde ongeveer 35 minuten.

Vanaf het moment dat ik het “Bahnhof-Potsdam” verliet, maakte de stad een geheel andere indruk op mij dan Berlijn. De barokstijl, die ik hoofdzakelijk van afbeeldingen kende, werd hier uitgebreid getoond. Niet alleen de Duitse- maar ook de Italiaanse-, Engelse-, de Franse- en ook de Russische barok. Voor de Hollandse barok, bij ons bekend als de tijd van “hoepelrok en pruikenkooi” was zelfs een hele buurt, het “Holländische Viertel”, gebouwd. Bakstenen huizen met hals- en klokgevels”. Friedrich Wilhelm I had voor de aanleg van een gracht, een molen en ander typisch Hollandse bouwwerkzaamheden Nederlandse ambachtslieden laten komen en door hen deze buurt laten bouwen. Veel bouwwerken zoals: paleizen, kerken, een triomfboog, een obelisk, kazernes en paradepleinen herinneren aan deze soldatenkoning. Vooral de “Garnizonskirche” was voor mij overrompend door de rijke inrichting, de beelden en de beschilderingen, voor mij als Hollandere die alleen maar sober ingerichte kerken kende, was dit een openbaring.¹³

Zijn opvolger Friedrich der Grosse, “Der Alte Fritz”, heeft het aantal bouwwerken uitgebreid en op de “Weinberg” zijn slot “Sanssouci” in Duits-Franse barokstijl laten bouwen. Dit paleis is een trefpunt geworden voor filosofen, muzikanten, schrijvers en wetenschappers.

In het park liet hij een Hauptallee aanleggen met een Bildergalerie, de Neuen Kammern, het Drachenhaus, een Chinesisch Haus, het Neues Palais en de Belvédère. Wat mij erg aansprak was een originele Holländische Mühle die in het park stond.

De rijkdom van het interieur van het Schloss en de Neue Kammern was indrukwekkend. Hier maakte ik kennis met de weelderige rococostijl. Van de vele salons en kamers was voor mij die waar Johann Sebastian Bach voor hem op het klavecimbel had gespeeld het meest interessante. Ik zag Bach zitten en Frederik de Grote, met zijn fluit in zijn hand, bewonderend luisteren. Ik weet niet of ik vóór of na die tijd een gravure heb gezien waarop dat was uitgebeeld. Frederik de Grote moet zelf een goede fluitist geweest zijn die ook componeerde. De zoon van J.S. Bach was bij hem in dienst om de muziek te verzorgen.

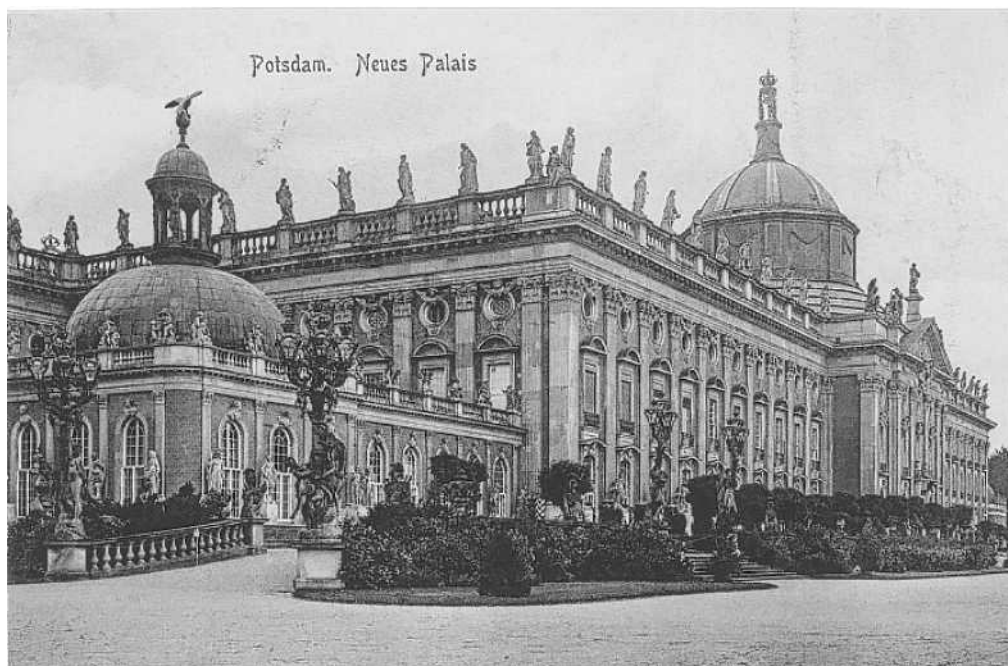
Neef Jo woonde in de nabije omgeving van het “Sanssouci” in de Marienstrasse 38 bij Frau Fröhlich. Een aardige dame van ergens tussen de vijftig en zestig jaar. Samen met Herman de Roos bewoonde hij een grote voorkamer op de eerste etage van haar huis. Het was een rustige deftige straat met landhuizen. Aan de overzijde woonde een nazaat van baron van Münchhausen en de man die betrokken was bij de aanslag op Hitler, Von Stauffenberg, woonde ook in de omgeving.

Op den duur was ik elke zondag en feestdagen in Potsdam vanwege de familierelatie, de sfeer van de stad en het leven met de andere Hollanders. Meestal aten wij in het restaurant “Der Alte Fritz” dat bij de obelisk stond of dronken ons biertje bij de “Gerichtsschänke” waar wij

---

¹³ The “Garnizonskirche” was bombed during the war. Walter Ulbricht’s DDR turned everything down and removed all the remains.

door een Hollandse ober werden bediend. Als Jo en ik een keertje deftig wilden eten dan gingen wij naar het restaurant “Zum Einsiedler”, vlak bij het Bahnhof. Het restaurant was verboden voor buitenlanders, vanwege de standing, maar wij zijn er nooit geweigerd.

Er werkten nogal wat Hollanders bij de “Strassenbahn” waaronder de zo bekend geworden sportverslaggever Frans Henrichs. Als hij wist dat er Amsterdammers in de tram zaten dan riep hij verschillende Amsterdamse halteplaatsen af zoals: De Munt, Leidse Bosje, de Albert Cuyp enz. Hij was een vrolijke Frans en een goede toneelspeler.

Enkele van mijn Hollandse Arguscollega's nam ik wel eens mee naar Potsdam zoals de Lehmans en Charley van Vlaardingen. De Lehmans zijn uiteindelijk nogal bevriend geraakt

met neef Jo en door hem zijn zij in Nederland lidmaten geworden van de Apostolische Gemeenschap. De Lehmans waren een goed danspaar en traden op tijdens de “Bonte-avonden” die wij voor elkaar in de zaal van het restaurant “Der Alte Fritz” organiseerden. Wij hebben daar veel plezier aan beleefd.

Potsdam is tot april 1945 nooit gebombardeerd geworden maar ressorteerde wel onder de “Luftschutz-Berlin” en dus ook bij het luchtalarm. Wij maakten daar geen gebruik van de schuilkelders maar bleven op bed liggen. Na mijn vlucht uit Berlijn is Potsdam wel gebombardeerd en dat moet verschrikkelijk zijn geweest. De beroemde “Garnizonskirche” is daarbij getroffen en na de oorlog door de Oost-Duitse machthebbers niet herbouwd. Er schijnt nu een lelijk flatgebouw te staan.

Omdat ik zo vaak in Potsdam kwam en het slapen bij neef Jo op een sofa niet zo plezierig was, heb ik bij Frau Fröhlich een benedenkamertje gehuurd. Ik sliep daar hoofdzakelijk en bewaarde er op de vensterbank, vanwege de penetrante lucht, mijn “Schmaltzer Käse”. Het kamertje lag vlak naast een achteruitgang. Als ik ’s avonds laat thuis kwam dan hoefde ik niet door het huis. ’s Winters was het er nogal koud omdat er geen verwarming was. Tijdens een langer verblijf heb ik van de naaimachine van Frau Fröhlich gebruik mogen maken om uit een paar hemden onderbroeken te maken. Ik had hemden te veel en onderbroeken te weinig. Mijn gebrek aan onderbroeken kwam door het wassen daarvan. Ik had een paar broeken in een pan gedaan om uit te koken. De pan heb ik met ruim water en zeep op een elektrisch komfoor gezet en ik ben weggegaan. Toen ik na een paar uur terugkwam was het water verdampt en waren mijn onderbroeken verkoold. Frau Fröhlich was enthousiast over mijn naaikunst, maar over mijn tuin- en landbouwkunde was zij minder te spreken.

Zij had achter haar huis een paar fruitbomen staan waaronder een boom met goudrenetten. Het was nogal een hoge boom en de appels aan de boventakken kon ze niet bereiken met haar schepnet. Het was daags na mijn broekfabricage en ik bood haar aan de appels uit de boom te halen. Ik klom in de boom, schudde de takken goed heen en weer en de appels vielen vanzelf op de grond. Ineens zie ik haar hollend aankomen en ik hoor haar roepen: “O, meine schöne Äpfel! Sie müssen ein Korb gebrauchen”. Elke appel had ik apart moeten plukken en voorzichtig in een mandje moeten doen. De appels waren nu ongeschikt om voor de winter te bewaren. Het waren prachtige grote goudrenetten en heerlijk als appelmoes. Op het laatst kon ik geen appelmoes meer zien.

Potsdam heb ik tot mijn buitenverblijf verheven!

In het restaurant "Alter Fritz"

Verlovingsfeest
Heddy + neef Jo, 1944
(helemaal rechts Frau Fröhlich)

Kerst- en Oud- en Nieuwjaarsviering 1943/44

Familie Bohne

Na zo'n drie maanden in het "Angestelltenlager" gewoond te hebben verlangde ik naar een eigen huis. Op de levensmiddelenmarkt hing een bord met kleine advertenties en aanbiedingen. Op één daarvan werd een kamer aangeboden op de hoek van Friedrichstrasse/Chausseestrasse bij de familie Bohne.

Op dat adres ontmoette ik een man en een vrouw van ongeveer zestig jaar. De kamer was aan de voorkant van het huis en had vanaf het portaal een eigen ingang.

Het was niet nodig om door hun huis te gaan om binnen te komen. Het was een mooie kamer voorzien van een ledikant, een linnenkast, een tafel en een paar stoelen. Aan de wand tegenover het bed was een vaste wastafel met spiegel bevestigd en naast de ingang stond een betegelde kachel voor verwarming.¹⁴ Het was in mijn ogen een paleisachtige kamer. Om naar de toilet of naar het bad te gaan moest ik gebruik maken van hun woning. Onder voorwaarde dat ik zo nu en dan van de keuken gebruik mocht maken heb ik de kamer gehuurd.

Frau Bohne was een lieve vrouw maar het was moeilijk om met haar te praten omdat ze erg doof was. Zij deed aan liplezen maar omdat mijn mond nog niet zo naar het Duits stond ging dat moeilijk. Toch begrepen wij elkaar.

---

¹⁴ This device is a stove which were quite commonly used. In Austria you can still find them around in the country side.

Herr Bohne was een echte Pruis, militaristisch en voorzien van N.S.D.A.P. insigne met gouden rand. Hij behoorde dus tot de elite van de partij. Als ik in de keuken bezig was dan hield hij mij, zuigend aan zijn kromme pijp, nauwlettend in de gaten. Zijn vragen klonken als bevelen en als ik antwoordde dan bromde hij maar wat. Op den duur begon hij mij te irriteren vooral als hij de loftrumpet stak over het "Duitsche Herrenvolk" en over "Unsere Führer". Toen ik geruchten vernam dat de geallieerden geland waren en al aardig optrokken heb ik hem gezegd, dat Hitler ondanks die goede Duitse soldaten toch de oorlog zou gaan verliezen. Zelden heb ik hem zo kwaad gezien, hij werd wit om zijn neus, nam de pijp uit zijn mond en schreeuwde: "Wir verlieren nie, nie, nie!" Ik heb verder mijn mond maar gehouden en ben mijn etensspullen gaan afwassen. Ook dat vond hij verschrikkelijk "Abwaschen war Frauenarbeit" een echte man deed zoiets niet. Op een keer beval hij mij zelfs de afwas voor zijn vrouw te laten staan. Stilzwijgend ben ik doorgedaan; mekkerend verliet hij de keuken. Nadien heb ik een paar weken niet meer in de keuken gezien totdat hij uit zichzelf weer kwam opdagen. Hij had zeker vernomen dat de Duitse troepen zich verder moesten terugtrekken. Hij was directeur van het "Postamt" in de Chausseestrasse, zodoende vernam hij nog wel eens wat.

Het zal in december 1944 zijn geweest dat wij 's nachts weer een krachtmeting hadden. Hij was in het pand de verantwoordelijke man bij luchtaanvallen. Midden in de nacht gingen de sirenes maar ik had helemaal geen zin om mijn bed te verlaten. Hij bonkte op mijn kamerdeur en beval mij naar beneden te komen. Ik zei dat ik daar geen zin in had en lekker in mijn bed bleef. Hij bonkte nogmaals en beval mij, in naam van de Führer, onmiddellijk mijn bed uit te komen. Nadat ik gezegd dat ik als Hollander mij niet door hem en de Führer liet bevelen ging hij luid vloekend weg.

Dat bombardement was geen pretje en zelfs het ergste dat ik in mijn buurt heb meegemaakt. De bommen kwamen gierend naar beneden en bezorgden ontzettende explosies. Mijn jaloezieën werden uit de sponningen gerukt, de ramen vlogen open en het huis kraakte in al zijn voegen.

Schuin tegenover mij in de straat waren een aantal huizen door een voltreffer geraakt en in een puinhoop veranderd. Ik besepte, dat ik als die bommenwerper zijn last een honderdste seconde eerder of later had laten vallen, ik nu onder het puin zou liggen. Bij mijn weten heb ik nooit zo intensief om bescherming gebeden. Toen ik dit later thuis vertelde zei mijn vader: "Ja jongen wij hebben dagelijks om een beschuttende engelenmacht voor jullie gebeden". Bij mijzelf dacht ik dan: "Dus andere mensen zijn omgekomen omdat ik zo eigenwijs was om te blijven liggen. Had die beschuttende engelenmacht dat bombardement dan niet beter kunnen tegenhouden?"

Mijn ontmoeting de volgende ochtend met meneer Bohne was niet bepaald aangenaam. Ik kon niet nalaten te zeggen dat ik goed geslapen had. Hij schudde met zijn hoofd en zei dat hij van die Hollanders geen snars begreep. Mevrouw Bohne zei vergoelijkend: "Ach hij bedoelt het goed".

Via een volgeling van de Apostolische Kirche in Berlijn, een wildhandelaar, kreeg ik wel eens een stuk reerug of een stuk van een wild zwijn. Mevrouw Bohne was dan zo vriendelijk dat voor mij te braden. Goh, wat heb ik daarvan gesmuld. Zij heeft nog eens een stuk kabeljauw voor mij gestoofd in bier. Erg lekker vond ik het niet, maar ik heb demonstratief zitten smullen en dat deed haar veel genoegen. Zij beschouwde mij zo'n beetje als haar zoon en vond het leuk om me te verwennen.

Tot eind 1944 heb ik in Berlijn geen honger gekend. De toewijzing op de levensmiddelenkaarten was voldoende. Bovendien at ik tussen de middag in de kantine van het bedrijf ook warm. Eén maal per week was dat zoute haring met kwark en Pellkartoffeln, maar dat lustte ik niet. Tevens kocht ik op het Alexanderplatz nogal wat zwart en pakketten van thuis waren steeds een verrassing. Wat mijn ouders in hun spaarzame toewijzingen mij nog bijna maandelijks stuurden snoep, koekjes en andere bijzondere dingen was geweldig.

Eind december 1944 moest ik mijn kamer verlaten. De familie Bohne mocht niet meer aan buitenlanders verhuren omdat er door de bombardementen een gebrek aan woonruimte voor de Berlijnse bevolking was ontstaan. Ik moest weer terug naar het Lager van het bedrijf aan de Flottenstrasse in Rheinickendorf.

Ik voelde dat het einde van de oorlog zeer nabij was!

(Photo probably taken in his room, rented from family Bohne, AOB)

Bombardementen

Toen ik in juni in Berlijn arriveerde (1943, AOB) hadden er zover ik weet nog geen bombardementen plaats gevonden. De Berlijnse bevolking was echter goed op bombardementen voorbereid. Onder de woonhuizen en grote openbare gebouwen waren schuilkelders gemaakt die van zit- en ligplaatsen, E.H.B.O. artikelen en de nodige gereedschappen, waren voorzien. De “U-Bahnstations” waren goede schuilplaatsen en op belangrijke trepunten stonden grote bunkers. Ook waren er op straat 2-persoons vluchtbunkertjes geplaatst in de vorm van een spiraal.

Wanneer vijandelijke vliegtuigen Hannover waren gepasseerd werd de bevolking d,m,v, een “Voralarm” gewaarschuwd en werd de straatverlichting gedoofd. Passeerden de vliegtuigen de Kreis-Brandenburg dan volgde het “Fliegeralarm”. De bewoners van woonhuizen deden hun lichten uit, sloten het gas af, deden jaloezieën omlaag en gingen gedisciplineerd naar de schuilkelders. In elk huis was een “Schutzleiter” aangesteld. Regelmatig kwamen die voor oefening en bespreking bij elkaar. Bij het luchtalarm deden ze een gele band om hun arm, controleerden of iedereen aan de voorschriften voldeed en zorgden ervoor dat men in de schuilkelder kon plaatsnemen.

Het was in de maand juli 1943 dat 's nachts het eerste bombardement op Berlijn werd uitgevoerd. Een klein deel van Berlijn werd hierdoor getroffen. De oppervlakte van Berlijn was gelijk aan de provincie Utrecht en daardoor nauwelijks merkbaar. Toen het signaal “veilig” werd gegeven en wij naar buiten kwamen, was een deel van de hemel helder verlicht en het waaide behoorlijk. Nadien zijn de geallieerden Berlijn regelmatig met brand- en springbommen blijven bestoken. Soms een paar weken niet en dan weer dagen achter elkaar.

De Engelsen kwamen 's nachts en de Amerikanen overdag. Het gevolg was dat Berlijn langzamerhand in een puinhoop veranderde.

De bedoeling van de bombardementen was om de Duitsers te vermurwen. Naar mijn mening werd het tegendeel daarmee bereikt. De bevolking werd steeds fanatieker. Ik kreeg bewondering voor hun inzet om alles weer direct te herstellen, leef- en werkbaar te maken. Ik heb 's morgens vroeg gezien dat delen van de S-Bahn totaal verwoest waren, dat rails recht overeind stond maar dat 's avonds de treinen er weer overheen reden.

Zoals ik later hoorde vond men het in Nederland fijn als de geallieerde bommenwerpers richting Duitsland gingen, maar ik vervloekte ze als ze boven Berlijn kwamen. Als er een luchtmijn naar beneden viel dan leek het wel of er een heel kerkorgel naar beneden kwam. De explosies van de mijnen waren ontzettend. In de Zoo-bunker van Tiergarten, naar ik meen de grootste van Berlijn waar twee duizend mensen in konden, heb ik meegemaakt dat er na zo'n explosie paniek uitbrak. Mensen wilden zich van het leven beroven. Daarna ben ik niet meer naar een grote bunker gegaan. Ook de schuilkelders onder de woonhuizen heb ik niet meer gebruikt. Ik had gezien hoe mensen bij bominslag bedolven raakten of door de hitte als verschrompelde mensjes uit de kelders gehaald werden. De tweepersoonsspiralen op straat leken mij de beste schuilplaatsen. Doordat ze klein waren hadden ze weinig trefkans, tevens hadden zij het voordeel dat je door kijkspleten kon zien wat er gebeurde.

Bij bominslag heb ik piano's, kasten en ander meubilair de lucht in zien vliegen. Het was spectaculair maar ook angstig. Op mijn advies is bij een bombardement een landgenoot van mij met me in zo'n spiraal gegaan.

Hij kromp in elkaar en riep om zijn vader en moeder en bad hardop om redding. Bang was ik ook maar ik kreeg de bibbers na afloop als het signaal "veilig" was gegeven.. Om zo'n bombardement te beschrijven schieten woorden tekort. Soldaten zeiden dat ze liever aan het front zaten dan dat ze een bombardement meemaakten.

Een bombardement is een misdadige en cultuurvernietigende daad van agressie. Een stad of een dorp is een uiting van ontwikkeling en beschaving. De straten, de huizen, de openbare gebouwen, de monumenten, de standbeelden, de parken, de tuinen en alles wat erin staat en verkeert, is door mensen gebouwd. De kunst van vroegere tijde wordt er bewaard en moderne kunst tot ontwikkeling gebracht, wetenschap en Godsdienst wordt er bedreven. Veel steden zijn in de loop van de geschiedenis door oorlogshandelingen en natuurrampen vernietigd en weer herrezen. Soms mooier dan ze voordien waren. Zou dat te maken kunnen hebben met die AI-wijsheid?

Tijdens zo'n bombardement dacht je daar niet aan. Je hoorde en zag alleen maar narigheid, ondanks dat het een mooi gezicht was fosforbommen te zien vallen. Het leken kerstbomen en verlichting. De fosfor vloeiende zichtbaar en overal waar het terecht kwam ontstond brand. Uit nieuwsgierigheid heb ik eens met mijn wijsvinger zo'n plasje fosfor aangeraakt. Het bleef doorbranden er zat niets anders op dan het aan een muur eraf te schuren. Het lidteken zit nog op m'n wijsvinger.

Na één van de bombardementen, toen ik weer de straat op ging, was het net of ik in een oven stapte. De straat stond aan beide zijden in brand, de wind gierde en wakkerde de branden aan. Overal was de brandweer bezig en reden ambulances af en aan. Het openbaar vervoer functioneerde niet meer, ik moest lopend naar huis.

Ik kwam langs een huis waar men druk bezig was spullen uit te slepen. Er stonden een paar vrouwen om alles te verzamelen en toen ik passeerde kon ik het niet nalaten om ze te helpen. Een groot deel van de nacht ben ik daar bezig geweest om meubelen te versjouwven en emmers water op het vuur te gooien. Mijn schoenen waren door het fosfor verbrand en mijn kleding was verschroeid. De volgende dag kon ik dotten verschroeid haar uit de kam halen. De bewoner van het huis was iemand met een geel/bruin uniform, platte pet en allerlei versierselen. Naar mijn mening was hij een hoge piet en zo werd hij door de anderen ook benaderd. Ik heb hem gevraagd of hij bereid was, omdat ik de volgende ochtend niet op tijd op mijn bedrijf zou kunnen zijn, een verklaring op te stellen dat ik 's nachts met

bluswerkzaamheden was bezig geweest. Hij vroeg mij mee te gaan naar zijn bureau en typte daar een brief waarin hij verklaarde: “Dat de Hollander Johan Krediet zich heldhaftig had ingezet en dat hij, Ober ..... ,om medewerking verzocht bij het verkrijgen van nieuwe kleding”. Hij ondertekende met Heil Hitler! Zijn naam ben ik helaas vergeten, maar het bleek mij later dat hij een hoge partijfunctionaris was.

Toen ik na twee dagen weer bij het bedrijf kwam en mijn verklaring liet zien werd ik behandeld als een held. De afdeling personeelszaken verzorgde voor mij een “Kleidungsantrag”.

Meneer Bohne heeft mij een tijd met respect benaderd.

Verbindungsmann

Het zal een maand of drie later geweest zijn dat ik van de chef van de afdeling Personeelszaken, Herr Neumann, het verzoek kreeg om “Verbindungsmann” te worden. Omdat er ruim driehonderd Hollanders in het bedrijf werkten, wilde de directie voor een goed contact met de Hollanders een tussenpersoon hebben. De keuze was, door mijn heldenverklaring, op mij gevallen. Het leek mij wel wat en het nut daarvan bleek al snel.

Een twintigtal Hollanders was aan de beurt om met verlof naar huis te gaan. Van het vorige transport was echter maar de helft teruggekomen. De directie had daarom besloten om als strafmaatregel een “Urlaubssperre” in te stellen. Dat moest ik ’s avonds de betreffende Hollanders vertellen. De nodige verwijten werden naar mijn hoofd geslingerd. Ik heb hun beloofd om er nog eens met de directie over te gaan praten.

’s Nachts heb ik alles op een rijtje gezet. Ik had er begrip voor dat de betreffende mensen dit een onredelijke behandeling vonden. Als het vorige transport vertrokken zou zijn met de waarschuwing, dat bij niet terugkomen het transport van de volgende groep niet door zou gaan, dan zou dat te billijken zijn.

De volgende ochtend heb ik dat met de heer Neumann besproken. ’s Middags na zijn bespreking met de directie vroeg hij: “Durft u voor uw landgenoten in te staan dat ze terugkomen? Naar aanleiding van uw argumenten hebben wij besloten om dit transport toch te laten gaan, maar als een kwart van het transport niet terugkomt dan stellen wij u daarvoor verantwoordelijk”. Op mijn vraag wat die verantwoordelijkheid in hield kreeg ik te horen: “Als u aan de beurt bent om met verlof te gaan zal dat een jaar uitgesteld worden”. Ik heb hun voorwaardengeaccepteerd.

Het verheugende nieuws heb ik onmiddellijk aan degenen, die voor verlof in aanmerking kwamen, verteld. Ik was de bovenste beste en zij beloofden allen terug te komen.

Van dit transport is nog geen kwart komen opdagen! Van twee knapen heb ik een brief ontvangen met excuses voor het feit dat ze, vanwege familieomstandigheden, niet terug konden komen.

Van de heer Neumann kreeg ik een lezing over de “Gewissenlosigkeit” van de Hollanders en de “Gewissenhaftigkeit” van de Duitsers. Op mijn vraag of de Duitse arbeiders ook gewetensvol zouden zijn als ze dwangarbeiders waren kreeg ik geen antwoord. Hij zei wel dat het “Schade” vond voor mij. Drie maanden later werden, i.v.m. de landing van de geallieerden, voor alle buitenlanders de verloven afgeschaft.¹⁵

Tijdens mijn werk werd ik steeds gestoord door landgenoten die mijn hulp inriepen. Ook ging ik ze vaak op de afdeling waar zij werkten bezoeken. Mijn hoogste chef, Herr Dr. Perzicke, was het met deze gang van zaken niet eens. Door mijn officiële aanstelling liet hij het oogluikend toe. Tevens kreeg ik brieven van de “Niederländische Abteilung” van het

---

¹⁵ Thus about February/March 1944.

“Deutsche Arbeits Front” (DAF) met verzoeken om informatie over Hollanders die zoek waren.

Bij m'n eerste bezoek aan het DAF maakte ik kennis met Just de Visser. Hij was ongeveer dertig jaar en was als verslaggever bij de AVRO werkzaam geweest. Hij vertelde mij dat hij een reportage gemaakt had over een onderwerp dat de Duitsers niet welgevallig was. Men had hem voor de keuze gesteld: gevangenisstraf of vrijwillig naar Duitsland gaan. Hij had voor het laatste gekozen. Just liet mij regelmatig door het DAF schriftelijk ontbieden voor z.g.n. besprekingen. Perzicke had, zoals de meeste Duitsers, respect voor officiële papieren met stempels en Heil Hitler! Node liet hij mij gaan.

Meestal bezochten Just en ik een Kino of een Theater, maar een enkele keer gingen we ook naar het “Staatliches Schauspielhaus” of de “Staatsoper”. Dat laatste was een belevenis. De zaal was in barokstijl blonk van het goud. Dat wereldse gedoe vond ik wel aantrekkelijk en ik voelde mij er best op mijn gemak.

Tijdens een van de concerten in de opera heb ik Herbert von Karajan als een nog jonge dirigent meegemaakt. Hij maakte een geweldige indruk op me. Boog na afloop één keer stijfjes naar het publiek om te bedanken voor het applaus, maar kwam niet meer terug ondanks dat het publiek bleef applaudisseren.

Trots was ik als op affiches in de Staatsoper, in de U-Bahn en in andere gelegenheden reclame werd gemaakt voor “Schalplatten” met concerten o.l.v. de “Niederländischen Dirigent Prof. Dr. Willem Mengelberg”.

Perzicke begonnen de vele uitnodigingen te vervelen en ik moest verklaren waarom ik regelmatig werd opgeroepen. Gelukkig had ik op dat moment een alibi. Ik was bezig met de organisatie van een gezellige avond voor mijn Hollandse collega's in de kantine van het bedrijf. Just en ik hebben toch maar besloten de frequentie van de uitnodigingen wat te verlagen.

Het leven beviel mij heel goed. Een Duitse collega heeft een tegen mij gezegd: “Sie leben wie Gott in Paris”.

Mijn doen en laten

Mijn inkopen van levensmiddelen deed ik in de markthallen aan de Friedrichstrasse waar Louis Sonius mij geïntroduceerd had. Er was daar een vriendelijke kruidenier die nogal goed gesorteerd was in allerlei soorten leverworst. Hij noemde mij “Jan der Holländer”. Voor het eerst van mijn leven maakte ik kennis met “Hausmacher” leverworst met stukjes lever erin. Mijn eetlust kon ik niet bedwingen totdat ik thuis was en ik at mijn stuk op waar hij bij was. Ik prees de smaak in alle toonaarden en dan kreeg ik meestal nog een stuk mee voor thuis. Daar hoefde ik dan geen bonnen voor in te leveren.

Ook kocht ik bij hem kokoskoeken zonder bon. Hij vertelde mij dat daar een flinke voorraad van te hebben en dat hij die wel kwijt wilde, omdat enkele dozen door vocht waren aangetast. Zo'n doos heb ik van hem meegenomen en de koeken bij de kachel te drogen gelegd. Ze smaakten nog best. 's Avonds nam ik ze mee naar het kroegje aan het Alexanderplatz en ik verkocht ze grif. Gedurende een paar weken heb ik dat gedaan. M'n leverancier was blij de koeken kwijt te zijn, ik verdiende er aan en mijn stukjes worst werden steeds groter. Helaas is na een paar weken de hal gebombardeerd en ik heb mijn kruideniertje nooit meer gezien.

Ook op fotografisch gebied was ik nogal actief. Met mijn fototoestel ging ik, meestal 's avonds, het kamp in om foto's van de bewoners te maken. De films liet ik bij een ftohandelaar in Berlijn ontwikkelen en afdrukken. De prijs die ik voor de foto's berekende dekte mijn kosten en mijn moeite.

Met mijn salaris en wat bijverdiensten kon ik best rooien en mij extra uitgaven permitteren voor ontspanning.

Vaak maakte ik wandelingen in Berlijn om de stad beter te leren kennen. Zo wilde ik op een zondagochtend het Olympische dorp, dat Hitler in de dertiger jaren had laten bouwen bezoeken. Op weg ernaar toe viel het mij op dat veel mensen die kant op gingen. Hoe dichter ik het dorp naderde hoe drukker het werd. Muziekkorpsen speelden marsmuziek, partijafdelingen marcheerden straf in het gelid, veel heil Hitler gegroet en veel hakenkruis vlaggen. Het was angstig en indrukwekkend en ik voelde de neiging om ook te marcheren. Omdat ik dat niet wilde en omdat ik nogal werd aangekeken vanwege mijn paraplu, het Chamberlainsymbool zoals men dat noemde, ben ik teruggegaan. De volgende dag las ik in de kranten dat Goebbels voor een enthousiaste menigte een magnifieke redevoering had gehouden.

Met neef Jo ging ik wel eens naar de Apostolische Gemeinde in de Landsbergerstrasse in Berlijn. Apostel Heinrich, een man van ongeveer zestig jaar, had daar de leiding. Neef Jo vond het een lieve man, maar ik vond hem nogal sentimenteel. Het belangrijkste was, dat we na de dienst altijd ergens te eten werden gevraagd en dat was een feest, want de Duitse vrouwen kunnen prima koken en geweldige taarten bakken.

Van Vera Reichmann kreeg ik ook een stuk “Torte” toen zij trouwde met een Feldwebel. Zij zag er zo vrolijk en gelukkig uit en ik heb haar veel geluk toegewenst. Ongeveer een maand daarna verscheen ze in het zwart achter haar tekentafel. Zij had bericht ontvangen dat haar man was gesneuveld.

Van mijn afdeling heb ik niet meegemaakt dat een collega bij een bombardement was omgekomen. Wel werden hun huizen verwoest, maar hun vrouwen en kinderen hadden ze buiten Berlijn, ergens op het platte land, ondergebracht. Hun relatie met vrouwelijke collega’s werd daardoor wat intiemer: samen eten, uitgaan enz. Herr John had daar niet zoveel last van. Voor het eerst in mijn leven maakte ik kennis met een home, die mij vertelde dat het met “Männer viel schöner war”. Misschien had ik al met meerdere homo’s kennis gemaakt, maar ik was mij van hun bestaan niet bewust.

Bij Argus ontmoette ik een Hollander die in Poznan (Polen)¹⁶ op een zuivelfabriek had gewerkt. Hij vertelde de mij van de bergen roomboter en de bakken slagroom die daar werden verwerkt. Omdat de roomboter in Berlijn schaarser werd en slagroom helemaal niet te koop was, besloten wij op een weekend naar Poznan te gaan om onze voorraden aan te vullen. Later bleek dat het hem niet alleen om de roomboter ging, maar om een Duits vriendinnetje te ontmoeten.

’s Nachts zijn we met de trein en een klein koffertje vol boter, dat wij in het bagagenet legden, teruggegaan. Opeens kwamen een paar druppels naar beneden en even daarna een straaltje. De boter was vloeibaar geworden. En omdat er nogal gecontroleerd werd in de treinen besloten wij het koffertje naar buiten te gooien. Geen boter maar toch een geweldig reis en mijn collega was gelukkig zijn vriendinnetje weer ontmoet te hebben.

Amoureuze avonturen heb ik niet gehad. Vrijen betekende voor mij trouwen en daar was ik nog niet aan toe. Ik bracht wel eens een meisje naar huis maar daar bleef het dan bij. In Babelsberg woonden twee Nederlandse zusjes die mij steeds maar wilde verwennen met allerlei lekkere dingen. De jongste van de twee was vijf jaar ouder dan ik en dat vond ik oud. Tevens had ik het vermoeden dat ze lid van de N.S.B. waren.

Bij ARGUS zat ik wel eens in de middagpauze met een Duits meisje aan tafel en wij hadden nogal plezier.

Mijn goede fee Vera kwam mij waarschuwen om voorzichtig te zijn. Dit was “kein nettes Mädchen”; zij kende haar van de “Hitler Jugend”.

---

¹⁶ The German name is “Posen”, since their retreat called Poznan again.

Op een avond in het restaurant “Der Alter Fritz” te Potsdam ontmoette ik een Pools meisje. Zij heette Heddy Jadwiga Salmonowais. Ze was aardig maar bij het afscheid nemen nogal opdringerig en daar wist ik geen raad mee. We spraken af om elkaar een volgend weekend weer te ontmoeten.

Toen ik de week daarna in Potsdam aankwam werd ik opgewacht door neef Jo. Hij vertelde me dat hij een paar dagen geleden in het zelfde restaurant Heddy had ontmoet. Zij waren beiden heel erg eens geworden en hadden zelfs trouwplannen. In ieder geval zouden zij zich zo gauw mogelijk gaan verloven. Blijkbaar had hij met haar opdringerigheid beter raad geweten dan ik.

Ondanks dat ik het onsportief van hem vond heb ik hem veel geluk gewenst en Heddy later ook. Toen ik haar bij daglicht zag vond ik dat ze er zo oud uitzag. Ze was drie jaar ouder dan ik, dus eigenlijk veel te oud voor mij. Op deze manier redeneerde ik mijn teleurstelling weg en was ik zelfs blij dat neef Jo de afspraak had overgenomen.

Kort daarna heeft neef Jo zich met haar verloofd en heeft haar een paar maanden later, toen de oorlog was afgelopen, mee naar Holland genomen. Tot een huwelijk is het niet gekomen doordat zij kort daarna is overleden. (consider the photo of their engagement party on page14, AOB)

Haar stoffelijk overschot ligt nog steeds in ons familiegraf op de Ooster-begraafplaats te Amsterdam.

Een pijnlijke vinger

Bij ARGUS had ik tijdens het werk regelmatig contact met een paar Hollanders zoals: Charly van Vlaardingen en Piet Lehman. De laatste was door zijn ouders lid van de N.S.B. geweest. Door opzegging van zijn lidmaatschap, was hij gedwongen geworden om vrijwillig met zijn vrouw naar Duitsland te gaan. Hij werkte op de afdeling “Arbeitsvorbereitung”.

Op een ochtend, het zal juni 1944 geweest zijn, kwam hij bij mij langs en vertelde dat hij 's middags, omdat hij pijn in zijn rug had, naar de bedrijfsarts ging. Het was mooi weer en misschien dat het zou lukken er een paar vrije dagen uit te halen.

Omdat mijn ringvinger van mijn linkerhand ging opzetten en een beetje pijn deed, leek mij dat een goede reden om met hem mee te gaan voor een paar vrije dagen.

Dokter Bernet, een Fransman, was de bedrijfsarts voor de “Ausländischen Arbeiter”. Piet ging het eerst naar binnen en kwam even later naar buiten met het advies om zich 's nachts wat rustiger te gedragen. Hij moest onmiddellijk weer aan het werk en zich niet aanstellen. Met enige tegenzin ging ik daarna in de verwachting dat ik er ook zo uitgestuurd zou worden. Dr. Bernet bekeek mijn vinger en met een bedenkelijk gezicht: “Ga naar huis en kom over drie dagen terug”. Ik begreep er niets van dat ik zomaar mocht gaan passagieren. Tegen de avond van de volgende dag werd mijn vinger steeds pijnlijker en dikker. 's Nachts was de pijn zo erg, dat ik er niet van kon slapen. Door mijn vinger onder de koude kraan te houden verminderde de pijn wat. De volgende ochtend ben ik op een holletje naar de bedrijfsarts terug gegaan. Hij bekeek mijn vinger en zei: “Ik hoop dat ik hem kan redden, zo niet, dan moet je naar het ziekenhuis”.

Hij riep een zuster die mijn rechterarm moest vasthouden en hij pakte zelf mijn linkerarm, doopte mijn hand in een bak jodium en sneed in een haal mijn hele vinger open. Met een pincet, voorzien van handjes, plukte hij wat vlees eruit en ging het botje schoonmaken. Na de boel verbonden te hebben kreeg ik opdracht om voorlopig elke ochtend bij hem terug te komen. Ik had fijt in mijn vinger. Toen ik buiten kwam dreigde ik van mijn stokje te gaan. Alles draaide voor mijn ogen en ik was zo misselijk als een kat. De eerste dagen was het elke ochtend dezelfde behandeling; vinger dopen in jodium, vlees plukken en botje schoonmaken. Ik werd er mager van maar mijn hospita, mevrouw Bohne, verzorgde mij goed.

De tweede week ging het al wat beter, mijn vinger was gered. Na de derde week moest ik eenmaal per week voor controle komen. Inmiddels had ik mij op mijn buitenverblijf in Potsdam gevestigd.

De “Kriegsbeschädigten” werden in Duitsland goed en met voorrang behandeld. Doordat mijn hand nogal flink was ingepakt en ik mijn arm in een mitella droeg miste het zijn uitwerking niet. Op een avond gingen neef Jo en ik Potsdam naar de bioscoop. Wij kwamen binnen toen het journaal al aan de gang was. Neef Jo ging zitten op een nog vrije stoel en ik bleef op mijn paraplu geleund staan. Onmiddellijk werd hij door een Duitser in zijn kraag gepakt en vrij hardhandig aan de kant gezet en werd mij de stoel aangeboden. Neef Jo was er beduusd van.

Met Dr. Bernet had ik inmiddels een goede relatie opgebouwd. Ik voorzag hem wekelijks van twee pakjes sigaretten en dan schreef hij mij weer ziek.

Na ongeveer twee maanden kon hij het niet langer verantwoorden en moest ik weer gaan werken.

Het mooie weer was inmiddels voorbij, ik vond het niet zo erg.

Toen ik me weer op de tekenkamer meldde had Perzicke, mijn chef, weinig interesse voor me. Hij plaatste me voorlopig in een andere groep bij de heer Kaufmann. Dit was een heel aardige man, geen lid van de partij en technisch heel knap. Veel lol heb ik daar gehad met een Franse collega die aan een tekentafel voor mij stond. Ik kende geen Frans, hij geen Hollands maar beiden spraken we Duits. We begrepen elkaar volkomen, maar werk kwam er vrijwel niet uit onze handen.

De heer Kaufmann had mij er al een paar keer op gewezen dat ik op zijn afdeling was om te werken en niet om lol te maken. Ik maakte hem er op attent dat ik niet vrijwillig naar Duitsland was gekomen om te werken. De bezetter van Nederland, Duitsland, had mij daartoe verplicht.

Hij was verbaasd en zei; “Mijn excuses dat heb ik niet geweten, maar mag ik u dan verzoeken mij te willen helpen? Ik heb een opdracht om een automaatje te ontwikkelen waarvan de werktekeningen de volgende week klaar moeten zijn”.

Hij liet mij zijn constructietekeningen zien en verklaarde mij de werking van het automaatje. Die week heb ik hard gewerkt en meer gedaan dan hij van mij verlangde. Buiten het tekenen van de onderdelen heb ik ook de werkingsfases getekend. Hij was mij dankbaar en ik had een week fijn en met interesse gewerkt.

Bij de heer Kaufmann had ik in die paar weken een goede reputatie opgebouwd. Perzicke nam mij daarom terug op zijn afdeling en ik kreeg een plaats toegewezen waar hij mij goed in de gaten kon houden.

Hij noemde mij een “Arbeitsbumelant”.

De Oberdirektor

Inmiddels was ik met de Oberdirektor van het bedrijf in contact gekomen. Via zijn secretaresse had ik een onderhoud ter kennismaking aangevraagd. Ik vond dat hij moest weten wie zijn Verbindungsmann was.

De kennismaking verliep plezierig. Hij was een aardige heer van standing. Helaas ben ik zijn naam vergeten. Wij kwamen over muziek te spreken en hij bleek een Bach liefhebber te zijn. Natuurlijk kwam ook de “Matthäus Passion” ter sprake. Wij zaten aardig op één lijn. Tevens bleek in de loop van ons gesprek dat hij een liefhebber was van Hollandse sigaren. Gelukkig had ik een doos sigaren van het merk “Karel I” in mijn zak.

Die sigaren had ik op een fatsoenlijke manier georganiseerd bij de Nederlandse afdeling van het DAF. Ik had een gesprek aangevraagd met de heer Loos, de baas van Just de Visser. In een zijgangetje bij de toilet had ik een aantal grote dozen zien staan met het opschrift: "Er is maar één Karel I". Na afloop van de bespreking kon ik het niet nalaten met zo'n doos de deur uit te lopen.

Tijdens dat gesprek had ik gevraagd om een aantal muziekinstrumenten omdat er in het Lager jongens waren die in Nederland in een bandje speelden. Just de Visser had mij ingeseind dat er uit Nederland een partij muziekinstrumenten was aangekomen. Loos vond het goed dat die jongens kwamen om een instrument uit te zoeken.

Jaap Holster en Co van der Loo, die ook bij Argus werkten, hadden reeds in het kamp een bandje samengesteld; dat bandje kon nu met andere instrumenten worden uitgebreid tot een amusementsorkest.

Dit vertelde ik o.a. aan de Oberdirektor. Hij vond dat prachtig want dat stimuleerde de werklust. Zelf had hij vroeger in een militaire kapel gespeeld. Ik heb hem maar niet verteld dat er hoofdzakelijk Amerikaanse muziek gespeeld zou worden. Het "Hold the tiger" galmde zowat elke avond door het Lager. Tot slot kreeg ik van hem toestemming om de grote zaal met podium van het bedrijf te mogen gebruiken voor een muziekavond.

Die avond werd door de jongens uit het Lager groots opgezet. Ik had enkele Duitse collega's uitgenodigd om de avond mee te maken. Ook was er een delegatie van de Nederlandse afdeling van het DAF, die wel eens wilden horen wat die Hollanders er van gemaakt hadden. Gelukkig kon de Oberdirektor die avond er niet bij zijn.

De avond werd door mij geopend met een welkomsttoespraak, maar ik had nog nooit voor een zaal met mensen gesproken. Toen ik op het podium stond en de hele meute zag zitten zonk de moed me in de schoenen. Ik had het gevoel of de grond onder mijn voeten golfde.

Wat muziek betrof was het een puur Amerikaanse avond en het applaus en de toejuichingen van de Hollanders, ook van andere bedrijven, was geweldig. Vooral de "Tigerrag" was een succesnummer. Een knaap, ene Ko, die bij het Amsterdamse Tuschinsky theater werkte zong enkele liedjes van de "Ramblers" o.a. "Wie is Loesje" en gaf een demonstratie tapdansen.

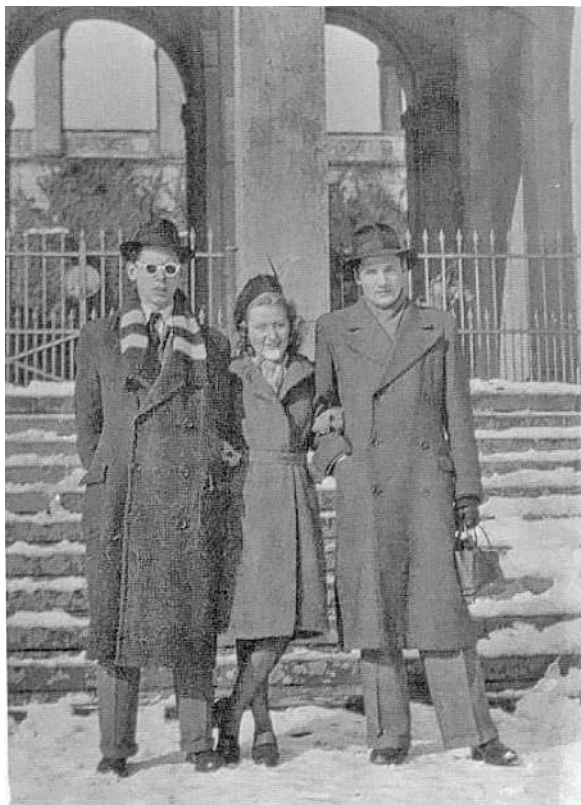
Mijn collega Piet Leeman en zijn vrouw Nel deden een solodans. (see photo on the next page) Al met al voor ons een geslaagde avond maar enkele Duitse collega's zaten nogal bedenkelijk te kijken. De volgende dag zeiden ze dat ze het wel leuk hadden gevonden, maar die negermuziek vonden ze niks. Het zelfde programma hebben wij nog eens herhaald in de kantine van een paar andere bedrijven in Berlijn.¹⁷

Inmiddels was er versterking gekomen van een zangeresje dat later in Amsterdam optrad onder een bekende naam:

Please continue on the next page

---

¹⁷ This means, that the same show was also given to (mostly Dutch) audience of other Berlin companies.

Piet en Nel Leeman en ik aan de linkerkant

29 april 1944
BONTE AVOND

in de gr. zaal van het restaurant
"ALTER FRITZ"
 Potsdam

am Samstag den 29 April 1944
 im Großen Saal vom Restaur.

Op Zaterdag 29 April 1944 in
 de Grootē Zaal v.h. Restaurant

ALTER

FRITZ "

POTSDAM

ZIMMERSTR.

PROGRAMM:

PROGRAMMA:

HOLLANDSCHE REVUE: "INSTAPPEN ALSTUELIEFT"

Musik. Leitung: Wen van Lint.

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

1. Prolog: Ankunft der Dilligence -- Alle Mitwirkende.
2. Musik - Muziek.
3. Skizze: Champignon - Diner - Tine Wessel, Rita v. Eyk, F. Henrichs en
4. Die Gitaristen spielen für Sie -- o.l.v. Bob Vink. /J. Petty
5. Unsere Sängerin singt . . . -- Hela Rietveld.
6. Tanzduo Lehman - Dansduo Lehman.
7. Skizze: Drei Gemietete Sönger -- T. Wessel, F. Henrichs, K. Alberts,
8. "Unser schönes Wasserland - Ons mooi waterlandje" /J. Petty

P A U S E

-o-o-o-o-o-o-o-

P A U S E

9. Jaap Petty und sein Programm -- Jaap Petty in zijn repertoire.
10. Tanzduo Lehman - Dansduo Lehman
11. Skizze: Der Herr im Hause - De Baas in huis.
12. Unsere Sängerin singt wieder . . . -- Hela Rietveld.
13. Musikalisches Trio - Het muzikale trio - T. Wessel, G. Vliet, F. Henrichs.
14. Die Gitaristen spielen wieder . . . -- o.l.v. Bob Vink.
15. Komische Einlage . . . . . Clownerie.
16. "Verdunkelungs-Finale -- Verduisterings-finale . . . Alle Mitwirkende.

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

Gute Nacht

Wel terusten.

Dieses Programm ist gleichzeitig

Dit programma geldt tevens

E I N T R I T T S K A R T E

als B E W I J S van T O E G A N G

Saal Offen: 18.30 Uhr.

Zaal open: 18.30 uur

Anfang: 19.30 Uhr.

Aanvang: 19.30 uur

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

Programma voor de Bonte avond in de grote zaal van het restaurant
 "Alter Fritz" in Potsdam, op 29 april 1944

Zaterdagavond 25 maart; de grote zaal van het restaurant "Alter Fritz" is al tamelijk vol. Als men binnenkomt dan merkt men al direct de echte prettige Hollandse stemming. Oude bekenden ontmoeten elkaar, halen verschillende herinneringen nog eens op en, er worden ook weer nieuwe vriendschappelijke betrekkingen aangeknoopt. In ieder geval zat de stemming er al aardig in toen om halfacht met het programma werd aangevangen. De leider van deze avond Jaap Petty werd door zijn e.a. 500 langgenoten die in de zaal aanwezig waren met een welgemeend applaus ontvangen. Hij heette ook namens zijn medewerkers allen hartelijk welkom en leidde met een paar woorden de avond in; hij wees e.a. op de vele moeilijkheden waarmee ze voor het organiseren van deze avond te kampen hadden gehad. En ook dat door het massaalantalarm veel repetities in het water waren gevallen, terwijl door de bommenaanval van de vorige avond de benodigde costums niet waren aangekomen. Ze zouden zo ter al hun krachten gevend de avond zoveel mogelijk te doen slagen. Dat allen deden wat ze konden, bleek al spoedig met de proloog "Ja Zij Wij". De woorden op deze bekende melodie waren uit het brein van Jaap Petty en Herman de Boos entsprongen. Ook het orkest e.o.l.v. West van Lint oogste met zijn populaire melodien veel succes. Het toneelschapschap, regie Frans Henrich, bleek tot veel in staat te zijn. Dit kwam tot uitdrukking in de symfonische schets "Bij den Zienar" met Kevr Warner als de blakende schoonheid verborgen achter het vitrage gordijn; Rein Bastar als de grote Zienar der laatste dagen, die met zijn zware stem alles wist te impeneren en tenslotte Jaap Petty en Piet Notenboom als twee Amsterdamse jongens, die, enigzins bang en nieuwsgierig, maar toch nog te link waren om hun door den groten geveer vijf gulden uit hun zak te laten trammelen. De schets het "Biervat" met Jaap Petty, Frans Henrich en Piet Notenboom oogste veel laf salvo's. En degenen die een droge keel hadden gekregen, sloegen luie blikken naar het tussel, waar tienglazen en nog een groot vat met bier stonden. Bij nr. 4 van het programma, "die gitaristen spelen", kwam een a.h.w. een speld in de zaal heren vallen. Het deed ook zeer romantisch aan met het beschrijke dezer en de glijende tamen vaneen hawaian gitaar. De speltakenaar Evert Bakker, die het eerste gedeelte van de avond afleest, bleek ook geen last van plankenkoorts te hebben. Door zijn verschillende komische tekeningen, bracht hij de zaal ineen nog vrolijkere stemming. De pauze werd zeer kort gemaakt, daar er elk ogenblik luchtalarm kon worden verwacht. In de "Bühnenschau" waarmee het tweede gedeelte van de avond werd aangevangen, barstte de hem, of beter gezegd, er kwam luchtalarm; waardoor op een wrede wijze alles werd verstoerd. Dit was erg jammer, want het tweede gedeelte van de avond beloofde nog beter te zullen worden, dan het eerste gedeelte hetgeen al moest niet beter kon. De conferancier Peter Janbray

Programma verslag van de Bonte Avond op 25 maart 1944 in Potsdam

De man links is de bekende sportverslaggever
Frans Henrichs

Toen Perzicke het mij weer eens lastig maakte heb ik een onderhoud met de Oberdirektor aangevraagd. Nadat ik hem bedankt had voor het gebruik van de grote zaal vertelde ik hem dat Dr. Perzicke mij belemmerde in het functioneren als Verbindungsmann. Hij gaf zijn

secretaresse de opdracht de heer Perzicke te ontbieden en ik mocht plaatsnemen in een lederen clubfauteuil.

Perzicke kwam met een krachtig Heil Hitler binnen en kreeg staande te horen dat hij mij niet mocht belemmeren in mijn werk als verbindingsman. Perzicke wilde nog iets zeggen maar kreeg te horen: "Sie können gehn, Heil Hitler!" Toen ik terugkwam op mijn afdeling was Perzicke zo kwaad dat hij alleen kon zeggen: "Sie, Sie, Sie!" het schuim stond op zijn lippen. Een paar dagen later, toen hij weer gekalmeerd was heeft hij gezegd: Ik wilde de goede indruk die u op Herr Direktor had gemaakt niet bederven, maar ik krijg u nog wel." En tegen een collega mompelde hij: "We hebben de Joden eruit gesmeten, maar de Hollanders zijn nog veel erger".

Nadien heeft hij nooit meer een aanmerking gemaakt over mijn afwezigheid bij het tekenbord. Hij beschouwde mij als een hopeloos geval. Toch was het wel een goede vent met een vriendelijk gezicht. Hij liep wat sloffend voorover, had een korte nek, een ronde neus en een flinke pukkel op zijn wang. Ik vond hem het prototype van een oude, wijze Jood. Dat heb ik hem maar nooit verteld.¹⁸

Nieuwe Schoenen

Mijn Duitse schoenen, die ik had gekregen na mijn zgn. heldhaftige inzet, waren totaal kapot. Mijn rechterschoen was zelfs gebroken, maar de afdeling personeelszaken weigerde mij een bon te geven voor nieuwe schoenen.

Om de zaak er nog ernstiger te doen uitzien had ik de voorste helft van de zool van mijn rechterschoen verwijderd. Ik liep op de hak gesteund door mijn paraplu die ik altijd bij mij had. Door die paraplu had ik de bijnaam gekregen "Mister Chamberlain", de Engelse minister van buitenlandse zaken, die voor het uitbreken van de oorlog bij Hitler op bezoek was geweest voor vredesonderhandelingen. Hij werd door de Duitsers karikatuurtekenaars min of meer belachelijk gemaakt door het dragen van een paraplu. Daarbij was het dragen van een "Regenschirm" door een jongeman in Duitsland ongewoon.

Na de weigering van de afdeling personeelszaken ben ik hinkend naar Perzicke gegaan en om hem te zeggen dat ik zo niet naar mijn werk kon komen. De dagen daarna ben ik thuis gebleven maar 's zondags ben ik op mijn, nog in goede staat verkerende, Hollandse schoenen naar Potsdam gegaan. Ik besloot, nadat ik mijn Potsdamse adres bij mijn hospita had achtergelaten, daar te blijven.

Na korte tijd kreeg ik van haar bericht, dat er een mevrouw van Argus was geweest. Omdat ik niet thuis was had die mevrouw gezegd dat ik haar moest bellen. Het bleek de sociaalwerkster van het bedrijf te zijn. Ze vertelde me dat ze schoenenbonnen voor me had. Met m'n kapotte Duitse schoenen heb ik de bonnen bij haar opgehaald. Ze raadde mij aan om in het vervolg wat voorzichtiger te zijn. Ook vroeg zij me een beetje om m'n hospita wilde bekommeren; het lieve mensje maakte zich zorgen om mij.

De schoenen heb ik gekocht en een mooie plant voor m'n hospita. Zij was er erg mee verguld!

Terug op de afdeling wist Perzicke eigenlijk niet meer wat hij met mij moest beginnen. In het bijzijn van een chef van een andere groep, Herr Aurich, werd mij gezegd dat ik geen begrip had voor de historische taak waar Duitsland mee bezig was. De heer Aurich zei: "Geef mij 'm maar, ik zal 'm wel leren werken."

---

¹⁸ According my recent Google search: http://books.google.com/books?id=tkzBM-6-0RoC&pg=PA247&lpg=PA247&dq=Argus+Motorenwerk+Berlin-Reinickendorf&source=bl&ots=xkYY7zIq0x&sig=fx95mzOKuAqe1y1Zdgo6DJLsa_c&hl=nl&sa=X&oi=book_result&resnum=5&ct=result#PPA249.M1 There were 1500 Dutch people engaged at Argus Motorenwerke in Berlin-Reinickendorf. The company was regarded "Jewish" and since 1938 it was "Arisiert" (owned by Germans).

Terug op zijn afdeling gaf hij me een door hem gemaakte constructietekening van een draaibank waar een “Vorrichtung” op gemonteerd moest worden. Dat apparaat moest ik detailleren en er voor zorgen dat het binnen een paar dagen klaar was. Na bestudering van de tekening kwam ik tot de ontdekking dat het te draaien werkstuk tegen het bed van de draaibank zou lopen. Ik heb nog overwogen om niets te zeggen en de zaak zo te laten, maar het leek mij toch een goede aanleiding om mijn imago weer wat op te vijzelen. Ik heb de heer Aurich, via zijn secretaresse, uit een bespreking laten roepen. Verstoord kwam hij naar mijn tekenbord en ik zei: Er klopt niets van die constructie! Als het zo uitgevoerd wordt loopt de heleboel in het honderd”. Aan zijn reactie merkte ik dat ik raak had geschoten.

Na enige tijd was ik weer terug bij Perzicke die van mijn ontdekking had gehoord. Hij bedankte me ervoor en zei: “Ik heb het altijd wel geweten dat u een Vernünftige junge Mann was”. Het was louter geluk geweest dat ik de fout had gezien.

Het geluk was mij in die dagen welgezind. Een Hollander van een andere afdeling die van mijn schoenenaffaire hoorde dacht: “Dat ga ik ook proberen”. Hij is door de Gestapo uit het Lager gehaald en werd tot een paar weken “Erziehungslager” veroordeeld.

Arbeitserziehungslager

Mijn allerhoogste en toch wel aardige chef van de tekenkamer de heer Perzicke, heeft mij een paar maal bedreigd met het “Arbeitserziehungslager”. Naar zijn mening was ik teveel met andere dingen bezig die niet “Kriegswichtig” waren.

Ook meneer Bohne, de echtgenoot van mijn hospita, was van mening dat het wel eens goed voor mij zou zijn om een paar maanden te leren werken. Vooral als ik zijn commando's negeerde of m'n schouders ophaalde als hij over zijn Führer sprak. Hij werd dan wit heet van kwaadheid en liep weg. Zijn vrouw kalmeerde hem dan weer en zei: “Dat ik toch zo'n nette en goede jongen was.”

Wat zich in zo'n Lager afspeelde onderschatte ik volkomen, totdat ik er door Charlie van Vlaardingen er mee werd geconfronteerd. Charlie, met z'n gezellige ronde kop, behoorde tot de aardigste Hollanders die ik kende en ik ging vaak bij zijn tekenbord langs om te babbelen. Wij konden het goed met elkaar vinden en ik nam hem wel eens mee naar m'n buitenverblijf in Potsdam.

Op een keer kwam hij bij me aan het tekenbord en vroeg of ik 's avonds thuis was om het een en ander te bespreken. Hij kwam me vertellen dat hij met nog een Hollander uit het Lager wilde vluchten. Zij zouden de volgende dag vertrekken en hoopten binnen enkele dagen in Nederland te zijn. Hun bedoeling was om te proberen met de trein naar Maagdenburg te gaan, zijn mede vluchtgenoot had daar een kennis wonen, en van daar uit zouden zij wel zien hoe zij verder kwamen.

Het zal drie maanden later zijn geweest dat er 's avonds op m'n kamerdeur werd geklopt. Toen ik open deed stond er iemand voor de deur met een kale kop, een uitgehongerd gezicht met puisten en een vieze armoedige regenjas aan. Ik stond verbaasd te kijken totdat hij vroeg: “Herken je mij niet?”. Aan de stem hoorde ik dat het Charlie was. Met horten en stoten vertelde hij z'n reisverhaal. Hij en z'n vriend waren met de trein naar Maagdenburg gegaan en bij aankomst op het station gearresteerd. Na een paar dagen werden ze voorgeleid en veroordeeld tot drie maanden verblijf in een “Arbeitserziehungslager”. Omdat hij er uit zag als een uitgehongerde zwerver heb ik hem een kostuum, wat andere kleren en levensmiddelbonnen en wat geld gegeven. Gelukkig was hij er uiterlijk gauw weer boven op, maar over de ervaringen in het kamp wilde en kon hij niet praten.

Pas toen ik fijt in m'n vinger had vertelde hij met moeite wat er met hem in het kamp was gebeurd, toen het topje van zijn wijsvinger ontstoken was. Hij sprak er met één van de bewakers over en die zei: Leg je hand op tafel dan kan ik je vinger bekijken”. Met een gummiknuppel had de bewaker er toen een flinke klap op gegeven. Door de pijn had hij zijn

bewustzijn verloren. Met een emmer koud water hebben zij hem weer bijgebracht. Charlie is de tuchtigingen en de kwellingen die hij in het Erziehungslager had ondergaan nooit kwijtgeraakt. Lichamelijk heeft hij van die klap een misvormde vinger over gehouden. Geestelijk is hij door de N.V. Philips, waar hij later in Nederland werkte, na verschillende psychotherapeutische behandelingen arbeidsongeschikt verklaard. Kort na het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd is hij overleden.¹⁹

Van zijn vader, die kunstschilder was, heb ik na terugkomst in Nederland een schilderijtje gekregen als een soort beloning voor de opvang van zijn zoon.

Het Einde

Eind 1944 werd het leven in Berlijn steeds beroerder. Hele wijken lagen in puin, van de grote openbare gebouwen en paleizen stonden alleen de gevels nog overeind en het openbare vervoer was ontregeld.

De bombardementen werden steeds heviger. Om daarvan een indruk te krijgen citeer ik een brief die Kees Duits, mijn vluchtgenoot, op 5 februari 1945 aan zijn vriend schreef:

“Zaterdag 3 februari hebben we weer een dagaanval te verduren gehad die absoluut niet te beschrijven is.

Een echte ramp voor Berlijn. Het aantal doden loopt tot in de 40.000. De binnenstad is finaal weggevaagd door brisantbommen, die door vijf woonlagen heen gaan. Er was geen uitweg meer, omdat de kelders waren ingestort. Het is één grote brandende puinhoop met lijken van mensen en dieren.

Ik sprak met enkele soldaten, die mij vertelden dat ze in de voorste frontlinie hadden gestreden, maar zoiets ergs als dit niet hadden meegemaakt. We hebben met enkele oude mensen, vrouwen en kinderen geholpen om weg te komen uit deze hel. Het is een grote troep (pestzooi)! Op Bahnhof Friedrichsstrasse komen talloze vluchtelingen aan uit het oosten. Het treinverkeer en ook de U-Bahn kan niet meer gebruikt worden. Berlijn is één grote vestingstad, een grote barricade en het front komt steeds dichterbij. Hoe kom ik hier weg!”

Ook de levensmiddelenvoorziening werd een probleem en de toewijzing per bon kleiner. De mensen werden kribbiger tegenover elkaar. Als men in de S-Bahn per ongeluk elkaar op de tenen stond of aanstootte dan gaf dat onmiddellijk ruzie. Mijn Duitse collega's werden steeds pessimistischer over de goede afloop.

Herr Schrieg, een nog vrij jonge Duitse collega, had steeds met stemverheffing verkondigd: “Herr Krediet, der Sieg ist uns”. Zijn stem werd steeds minder luid.

Met een andere collega, die aan een tekentafel achter mij stond, sprak ik wel eens over de situatie. Wij waren het met elkaar eens dat het er voor Duitsland niet zo best uit zag. De jongere collega zal zeker de gesprekken hebben gehoord, maar hij hield wijselijk zijn mond. Ik durfde toen ook hardop te zeggen dat het onverstandig van Duitsland was geweest om de Joden hun bezittingen af te nemen en hen te verdrijven. Het was toen nog niet bekend, ook bij mijn Duitse collega's niet, dat joden door vergassing en verbranding werden vernietigd. Wel werd er gefluisterd dat men van soldaten, die van het Oostfront terugkwamen, had gehoord, dat er veel Russen door het Duitse leger waren opgehangen.²⁰

---

¹⁹ This tragic event (experience) occurred rather often in those days, not only by foreigners. Germans were treated very harshly as well! What, in my opinion, is curious is, that they let him go moving freely in Berlin. He had, of course, to return to the Argus-Motorenwerke camp. One would expect, that he was kept in captivity or in a labour-camp for the rest of the war.

²⁰ The atrocities against Jews and Eastern-European people was structural. One might have noticed it to some extent. However, the majority of Germans, particularly those living in Germany's homeland, were not aware of the full scale the ongoing slaughter.

Honger had ik niet maar het begon wel, net zoals in 1942 in Nederland, trek te krijgen. Vooral omdat het Sinterklaastijd was en de kersttijd naderde. Sinterklaas werd in Duitsland niet gevierd maar Kerst daaraan tegen nogal uitbundig. De etalages van de nog overgebleven bakkerijen lagen vol kerstbroden, kerstkransen en allerlei ander lekkers. Vooral deze lekkere dingen waren bonnen nodig en/of verkrijgbaar op "Sonderzuteilungen". Wij probeerden door gezamenlijk boodschappen te doen in winkels nog wat te organiseren (pikken).

Just de Visser vroeg mij om op Kerstavond met hem mee te gaan naar een diner waarvoor hij een uitnodiging had ontvangen. Wij kwamen bij een kazerne waar in de kantine een grote kerstboom stond en tafels waren opgesteld. Aan de hoofdtafel waren voor ons plaatsen gereserveerd. We zaten tussen officieren met hun dames en schuin tegenover ons zat een soort generaal. Aan de andere tafels zaten soldaten in zwarte uniformen²¹.

Die generaal, of wat het ook geweest moge zijn, hield een toespraak en toostte op de legeronderdelen, de gevallen en belangrijke personen enz. Bij elke naam werd een verzilverde bal in de boom gehangen en werd geapplaudisseerd. Toen verzocht hij een ieder te gaan staan, bracht een toost uit op de Führer en er werd een gouden piek in de top van de boom aangebracht. Allen sprongen in de houding, staken hun rechter arm omhoog en er klonk driemaal een donderend: "Sieg Heil!"

Ik ben niet gaan staan, ik voelde mij diep ongelukkig en ik had het gevoel dat iedereen naar mij keek. Just, naast mij, had er minder moeite mee en stootte mij aan om voor de goede orde mee te doen. Toen ik er later met hem over sprak zei hij: "Wat maakt het nu uit als je lekker kunt eten".

Na het eten kwam er een militair orkestje, men ging dansen en ik probeerde weg te komen. Ik werd door een paar Hollandse SS-ers aangesproken. Ze hadden gezien dat ik was blijven zitten. Zij vertelden dat ze er ook niet mee eens waren. Zij hadden voor de Waffen-SS getekend omdat ze anders in een concentratiekamp terecht zouden zijn gekomen.²² Ik heb steeds het idee dat daar de voorman van het CDA, Willem Aantjes, bij was²³.

Vroeg in de nacht ben ik alleen naar huis gegaan. Het was koud, stikdonker, overal puinhopen en halve gevels. En dan te weten dat het thuis zo warm en gezellig was met kerstmis. Ik kan me niet herinneren mij ooit zo verlaten gevoeld te hebben. De volgende dag, eerste kerstdag, ben ik naar Potsdam gegaan en heb daar met neef Jo Kerst gevierd.

Het was inmiddels al maart 1945, de Russen naderden Berlijn en gingen over tot afstandsbeschietingen.

De fabriekshallen van de Argus-Motorenwerke werden hierbij geraakt maar helaas niet de tekenkamer. Wij Hollanders hadden wel eens de indruk dat de Amerikaanse vliegtuigen met een grote bocht om het bedrijf heen gingen. Argus was van oorsprong een Amerikaans bedrijf²⁴ en we gebruikten nog steeds vaten met Amerikaanse olie die via Turkije binnenkwamen.

---

²¹ These black uniforms may indicate a SS organisation, though, also "Panzer" troops carried black uniforms as well, although belonging to the Army.

²² I don't trust their explanations, as the very most of whom signing an agreement to enter the Waffen-SS, did this voluntarily. One could sign-in, for instance, for the duration of the war, or simply for one or more years. After the agreement expired, they were free to leave the Waffen-SS. However, most thought, that signing in for the duration of the war, would bring them home earlier (sooner), which was a big mistake. The reasons why people opted for entering the Waffen-SS was rather diverse. Some did it to escape from home or herding their parents or because they lost a girl-friend. However, some did enter the Waffen-SS with ideological feelings, as to fight the communists. Until about 1944 all Waffen SS soldiers engaged were voluntary, however, after their losses could no longer being replaced, the Germans called regular draft-men in, to serve in the Waffen-SS.

²³ That Willem Aantjes, who was a well known Dutch politician, fell so deeply was - that he was very principal in his political stand. He had all the time opinions against failing others. When he would have mentioned (told) it in his early years, he may have gone away with it. In the 1970s it was Lou de Jong, the famous Dutch historian, who came-up with Aantjes' name, that he apparently had opted for the "Germanische SS". He himself told that he worked in the German mail service (being a postman).

²⁴ If his assumption is valid is not certain. When one search the internet, it is found that until 1938 this company was owned by Jewish people. In those days, industrials could leave Germany and many have come to America. If this is "the American connection" has to be judged carefully.

Op een avond werden een aantal jongens in het Lager opgeroepen om puin te ruimen bij een abattoir in de buurt van de fabriek. Er werd bijgezegd dat het, op straffe van ter plaatse doodschieten, streng verboden was om vleeswaren mee te nemen. Toen ze terugkwamen hebben we ons met z'n allen tegoed gedaan aan alle mogelijke worstsoorten. Het werd een vreetpartij waar we 's nachts de narigheden van ondervonden. De toiletten waren doorlopend bezet.

Ook onder elkaar werden we harder. Regelmatig werd er brood uit elkaars kasten gestolen. We besloten wat brood neer te leggen met wat rattenkruid er op. Degene die niet goed werd zou de dader zijn. Gelukkig is niemand ziek geworden of dood gegaan. In die tijd heb ik wel honderd marken voor een brood betaald.

Het zou goed zijn als aan deze toestand een einde kwam en we meenden de kanonnen van de Russen al in de verte te horen.

De Vlucht uit Berlijn

Ongeveer half maart 1945 moest ik bij Perzicke komen. Hij vertelde me dat elke afdeling een paar mensen, die gemist konden worden, moest afstaan om dienst te nemen bij de "Volkssturm". Omdat ik meer met andere dingen bezig was dan met het werk van zijn afdeling, en dus het beste gemist kon worden, had hij besloten mij daarvoor af te staan.

De Volkssturm was samengesteld uit een aantal Berlijnse mannen die door ouderdom of andere oorzaken niet meer voor dienstneming bij de "Wehrmacht" werden opgeroepen. Indien nodig, dan konden zij helpen bij de verdediging van Berlijn. Voorlopig was het hun taak om loopgraven en tankvallen aan de buitenkant van Berlijn te graven.

Mijn protest tegen het besluit van Perzicke had geen succes. Ik kon kiezen: dit of alsnog wat opvoeding in een Arbeiterziehungslager. Het lukte mij niet hierover te spreken met de mij sympathieke Oberdirektor omdat hij voor onbepaalde tijd afwezig was.

De volgende ochtend werd ik met nog een aantal mannen ergens buiten Berlijn gebracht, kreeg een schep en in optocht gingen wij naar de plaats waar de loopgraven gemaakt moesten worden. De Duitsers keurig in gelid met de schep als een geweer op hun schouders, ik liep er wat achteraan te bungelen. In de optocht ontdekte ik nog een paar Hollanders waaronder ene Kees Duits. Hij werkte eveneens bij Argus-Motorenwerke, op de administratie en was ook door zijn chef verplicht aan deze graafwerkzaamheden deel te nemen.

We werden in groepen verdeeld en elke groep kreeg de opdracht een bepaalde lengte loopgraven te maken. Kees en ik werden in de zelfde groep ingedeeld.

Voor de vorm hebben we wat met de schep in de grond staan wroeten, met andere Duitsers staan praten, koffie gedronken en een paar koppen met soep verorberd.

In de namiddag hebben we afgesproken elkaar de volgende dag op het Bahnhof te ontmoeten. De volgende dag op weg naar onze graafplaats zei Kees: "John, zo liet ik mij in Berlijn noemen. ik loop al een paar maanden het plan om deze hel te ontvluchten. Voel jij er wat voor om samen te gaan? Met jou durf ik het wel aan."

Onder de omstandigheden waarin ik toen verkeerde had ik daar wel oren naar. Steunende op onze scheppen hebben wij het plan besproken. We besloten te wachten tot de leider van onze groep voorbij was en er dan vandoor te gaan om het een en ander voor te bereiden.

Thuis in het Lager hebben we onze plannen verder besproken en besloten om zo spoedig mogelijk trachten met de trein richting Nederland te vertrekken.

Als "Arbeitsverpflichtete" kon je niet zomaar treinkaarten kopen voor een reis naar een bestemming buiten Berlijn. Daarvoor was een "Reisegenehmigung" nodig. Zo'n

reistoestemming werd o.a. verleend bij tewerkstelling bij een bedrijf in een andere stad. We hadden dus van Argus een "Entlassungsschein" nodig en een adres van een bedrijf waar we gingen werken.

In mijn administratie als Verbindungsmann had ik een kopie van zo'n ontslagbrief en ik had een adres van een bedrijf in Hamburg. Aan dat adres in Hamburg was ik gekomen door Fräulein Mayer, een collega van neef Jo. Haar vader had aan de buitenkant van Hamburg een Baumgärtnerei. Eind december was ze naar haar ouderlijk huis teruggegaan met achterlating van haar adres in Hamburg.

Kees Duits kon op de afdeling aan briefpapier van Argus komen en typte de ontslagbrieven en antedateerde ze op 3 maart 1945. Wat echter aan beide brieven ontbrak was een stempel en voor een gestempeld document heeft men in Duitsland veel respect.

In ons bedrijf beschikten alleen de belangrijkste functionarissen over een stempel. Zo ook meneer Neumann, de chef van de afdeling personeelszaken. Ik wist dat hij de stempel in de middenlade van zijn bureau bewaarde.

Op zondagochtend 8 april is het mij gelukt door mijn "Ausweis" te tonen het bedrijf binnen te gaan. Door mijn ervaring bij Wels & Kroon wist ik hoe een middenlade van een bureau was te openen, zonder sporen van braak achter te laten.²⁵ De zo noodzakelijke stempel heb ik meegenomen en is nog steeds in mijn bezit.²⁶

15334

ARGUS

MOTOREN GESELLSCHAFT M. B. H.

Ihre Zeichen:

Ihre Nachricht vom:

Unsere Nachricht vom:

Unsere Zeichen: KGG tag: 3-3-45

Berlin-Reinickendorf
Flottenstraße 28.42

Eine notwendig gewordene Produktionsumstellung bringt auch zwangsläufig das Freiwerden einer Anzahl Gefoll.m. mit sich. Trotz eingehender Prüfung ist es nicht möglich diese in unserem Werk anderweitig unterzubringen. Zu unserem grössten Bedauern müssen wir leider auf Ihre bewährte Mitarbeit verzichten und kündigen Ihnen hiermit zum 31-3-45. Sobald die Möglichkeit zu einer Wiedereinstellung gegeben ist, werden wir hiervon Gebrauch machen.

103

Heil Hitler!

Argus Motoren Gesellschaft M.B.H.
Berlin-Reinickendorf
Flottenstraße 28.42

ARGUS MOTOREN GESELLSCHAFT M.B.H. Berlin-Reinickendorf

Herrn C.J. Duits

De vervalste ontslagbrief van Cees Duits (in de tekst Kees genoemd)

Johan Krediet moet ook zo'n ontslagbrief gehad hebben, maar deze zat in z'n aktetas die hij bij het gehaast uitstappen in Bremen in de treincoupé is blijven liggen.

²⁵ Johan Krediet had worked for that company before he was called-up for work in Germany.

²⁶ He donated it, some years thereafter (>1995), to the organization who brought together former forced labours of Berlin-Reinickendorf, to commemorate their painful wartime years. He complained that they never acknowledged his curious gift.

Gesch. Zeich.: 1 AKPC 1211 Berlin, den 14 1945
Form: Hausapparat

Betrifft: Ihren Auftrag vom
*) Der/Die Niederl. Corn. Jan Durcks 10.12.23
wohnhaft
ist aufgefordert, sich bei Ihnen am 10 4 45
in der Zeit von   bis   Uhr zur Einstellung vorzustellen.

Sollte der/die Zugewiesene sich nicht spätestens am   bei Ihnen vorstellen, wird gebeten, ihn/sie durch Einschreibebrief unter Bezugnahme auf diese Karte zur sofortigen Vorstellung aufzufordern. Sofern diese Aufforderung ohne Erfolg bleibt, wird gebeten, Durchschlag Ihrer Schreiben mit etwaigen weiteren Vorgängen, z. B. auch schriftliche Vermerke über die Gründe des Scheiterns der Einstellungsverhandlungen, zusammen mit der anhängenden Rückantwortpostkarte einzusenden.

Für den Fall der Einstellung gilt diese Zuweisung als Zustimmung im Sinne des Abschnitts III der Verordnung über die Beschränkung des Arbeitsplatzwechsels v. 1. 9. 1939 und ist daher sorgfältig aufzubewahren bzw. zu den Personalakten zu nehmen. Die anhängende Postkarte ist ausgefüllt zurückzusenden.

*) Ihr Auftrag — wurde entsprechend gekürzt — ist mit dieser Zuweisung als erledigt zu betrachten.

Arbeitsamt

Uyfel
Unterschrift

*) Nichtzutreffendes streichen.

Gültig ab Berlin für alle Züge, ausgenommen SF-Züge
für Zug   am

Reisegenehmigung

Herr — Frau — Fräulein Corn. J. Durcks
(Vor- und Nachname)
ist berechtigt, in der Zeit vom 10 4 45 bis
von Corn. nach Hamburg
und zurück zu reisen.

Berlin, den 04.4 1945
Deutsche Reichsbahn
Reichsbahndirektion Berlin
Reisegenehmigungsstelle

Diese Bescheinigung berechtigt zum Lösen von Fahrkarten nur für die angegebene Reise und gilt nur in Verbindung mit einem Lichtbildausweis. Sie ist bei Lösung der Fahrausweise, an der Bahnsteigsperrre, bei der Fahrkartenprüfung im Zuge und auch sonst auf Verlangen jederzeit vorzuzeigen.
Jeder Mißbrauch wird strafrechtlich verfolgt.

Noodzakelijke reisbescheiden
zonder deze papieren (documenten) kon een Ausländer geen treinkaartje kopen.

Een spannend moment was de volgende dag de overhandiging van onze ontslagbrieven aan het arbeidsbureau. De brieven werden tot onze opluchting als "echt" geaccepteerd. Het bleek geen probleem te zijn en een Reisegenehmigung werd voor ons beiden uitgeschreven. We hebben op station Friedrichsstrasse onze treinkaarten gekocht en we zijn 's avonds vertrokken. Volgens mij hebben we ook de laatste trein gehad die vanaf Berlijn richting Hamburg vertrok.

Er zaten, aan hun uniformen te zien, nogal wat hoge functionarissen in de trein die de komst van de Russen niet wilden afwachten.

In Hamburg aangekomen besloten we om niet naar de Firma Meyer te gaan, maar door te reizen naar Nederland. Kees had een goed Duits handschrift en heeft op onze “Reisegenehmigung” geschreven: “Weiter nach Amsterdam”. In de trein richting Bremen zijn wij in contact gekomen met een wat oudere Hollander die ook naar Holland ging.

Door vermoeidheid zijn wij in slaap gevallen totdat wij door een Duitse medepassagier werden wakker gemaakt.

De trein stond stil op het station Bremen en zou weer terugrijden naar Hamburg. In de haast om onze koffers eruit te krijgen heb ik mijn aktetas, vol met brieven, documenten, foto's enz. laten liggen. Toen de trein zich in beweging zette ontdekte ik mijn stomiteit.

Vanaf Bremen was er geen treinverkeer richting Nederland mogelijk. Bremen was een puinhoop en onze knapzakken²⁷ waren leeg. Kees is met onze reisgenoot bij de koffers blijven zitten en ik ben op eten uitgegaan.

Kees vertelde mij kortgeleden, toen ik hem na 50 jaar weer ontmoette, dat ik na enige tijd met brood en een stuk spek terugkwam. Ik zou dat ergens georganiseerd (gepikt) hebben, maar ik kan mij dat absoluut niet herinneren. Ontdekking daarvan zou de kogel tot gevolg hebben gehad²⁸.

Er stonden bij het station wat vrachtwagens en één daarvan ging richting Oldenburg. De chauffeur vond het goed dat we meereden. Even buiten Bremen stopte de wagen omdat de weg onder beschieting lag. De chauffeur had geen zin om verder te rijden. We besloten de ca. 45 km die voor ons lag, lopend af te leggen.

Na een paar kilometer kwam een vrachtwagen van de Wehrmacht met open laadbak ons achterop rijden. Wij hebben die aangehouden en gevraagd of we mee mochten. De chauffeur had geen bezwaar als we maar vlug instapten want hij had haast. Wij hadden er geen moeite mee om er op te komen maar onze oudere reisgenoot wel. Inmiddels was de vrachtwagen gestart en bleef onze metgezel met een beteuterd gezicht achter. Dat beeld zie ik nog steeds, met enige wroeging, voor me.²⁹

Ook de rit ben ik niet vergeten. De weg werd regelmatig door vliegtuigen vanuit de lucht bestookt. Ook de artilleriebeschietingen gingen door. Dode koeien en paarden, geknakte bomen en telegraafpalen bemoeilijkten de chauffeur te rijden. In de sloot langs de weg lagen kapotgeschoten auto's en boerenwagens. In het land stonden uitgebrande boerderijen.

De chauffeur laveerde om al die narigheden en stopte zo nu en dan om te schuilen in een greppel of met onze hulp de rommel aan de kant te schuiven. Heelhuids zijn wij na uren in Oldenburg aangekomen en de chauffeur heeft ons bij het station afgezet.

Oldenburg zag er nog vrij behoorlijk uit, maar er was geen treinverkeer richting Nieuwe Schans voor particulieren mogelijk. Op het perron zagen we een Duits officier staan. Op ons verhaal dat wij morgenochtend vroeg in Nieuwe Schans moesten zijn, omdat wij van daaruit met een auto naar Amsterdam zouden gaan reageerde hij schouder ophalend. Hij zal wel gegrepen hebben dat wij vluchtelingen waren. Hij zei: “Kom vanavond voor tien terug, want om tien uur vertrekt er een legertrein naar Nieuwe Schans.”.

De trein bestond uit beestenwagens en wij zijn tussen de soldaten in op het stro gaan liggen. Erg comfortabel was dat niet en erg gevaarlijk. De trein werd 's nachts regelmatig vanuit de

---

²⁷ Their provision bags were empty.

²⁸ Johan's friend Kees told him recently, thus not long before 1995 when he wrote this recollection, that he returned after a while with “bread and beacon (speck)”. However, Johan Krediet could not remember that he did this, as when he was caught he was then instantly being executed.

²⁹ Until today, he still regrets very much, seeing the face of their new travel companion who was left behind. Because he could not get quick enough on the loading platform of the Wehrmacht truck. The driver was so in a hurry, that he started driving before the (older) man could himself climb up the platform.

lucht door jagers beschoten. Met de soldaten konden wij het goed vinden en zij trakteerden ons op chocola. Tevens vertelden zij dat ze van plan waren de Amerikanen met een witte vlag tegemoet te lopen om zich over te geven.

Donderdag 12 april 1945 kwamen wij heel vroeg in de ochtend, het moest nog licht worden, in Nieuwe Schans aan. Bij een boerderij waar het licht brandde hebben we aangeklopt. Wij kregen een paar boterhammen met koffie en mochten in de schuur in het hooi slapen.³⁰ Het noorden van Nederland was dan nog steeds door de Duitsers bezet³¹ en de boer vertelde ons dat de IJssellinie en de Afsluitdijk gesloten waren. Er was dus geen enkele mogelijkheid om richting Amsterdam te gaan. Bij boer, Gerrit Vieregge, konden we ook niet blijven. We moesten verder.

Ik stelde Kees voor om naar Winschoten te gaan. Ik herinnerde mij het adres van de familie Rademaker. Mijn broer was een correspondentievriend geweest van hun dochter Coby. Omdat het mijn broer begon te vervelen heb ik die correspondentievriendschap van hem overgenomen. In Duitsland had ik van meneer Rademaker een brief ontvangen waarin hij mededeelde dat hun dochter Coby plotseling was overleden.

We besloten om daar heen te gaan. We hebben bij de boer onze koffers laten staan en we zijn lopend op weg gegaan naar Winschoten.

Onderweg werden wij door een meneer en mevrouw op de fiets aangesproken. Ze vroegen waar wij vandaan kwamen en waar we heen gingen. We vertelden uit Duitsland gevlucht te zijn en dat we op weg waren naar de Burgemeester Engelkenslaan in Winschoten. "Bij wie moeten jullie daar zijn?" vroeg de vrouw. Toen we de naam Rademakers noemden zei de vrouw verrast: "Dat is mijn zuster!" Wij kregen één van de beide fietsen mee om Winschoten te bereiken.

Ongeveer tussen de middag kwamen we bij de familie aan. Pa Rademaker was net thuisgekomen van kantoor om te eten. De ontvangst was heel hartelijk en we mochten meteen aanschuiven. We zagen elkaar voor het eerst in ons leven maar door de correspondentie met hun dochter Coby was het als of wij elkaar al jaren kenden.

Op de vraag wat wij verder van plan waren kregen we spontaan de uitnodiging bij hun te blijven.

Het was fijn om weer in Nederland te zijn!

De bevrijding

De Rademakers waren geweldige mensen. Hij was een echte Groninger, blond, groot, kaarsrecht en procuratiehouder bij de firma Pfaff, een likeurfabriek. Doordat de fabriek over in ruime mate over alcohol beschikte hadden zij veel ruilmogelijkheden om aan extra levensmiddelen te komen. Moeder Rademaker was net over de grens geboren, dus eigenlijk van Duitse afkomst. Zij was een mooie vrouw met donkere, felle ogen.

Zij hadden twee dochters waarvan Coby in 1943 op 20 jarige leeftijd aan pleuritis was overleden. Dit is voor hen een onbegrijpelijke en onoverkomelijke gebeurtenis geweest.

---

³⁰ I would like to comment two questions: I wonder that he could see light then, as it was strictly prohibited to show any form of light from inside a house. Secondly, he uses several times the word 'café', which must have been surrogate café (Ersatz).

³¹ As was the western part of Holland.

Al gauw kwamen wij met de dochters en zonen van hun familie en vrienden in contact. Met elkaar hebben we een club opgericht die de naam kreeg van “Kietelclub”. Veel plezier hebben we daarmee beleefd vooral toen Winschoten na korte tijd door de Polen werd bevrijd.

Die bevrijding zagen we aankomen doordat Duits materieel en soldaten uit Winschoten wegtrokken. Op een avond zijn er nog een paar granaten gevallen maar die hebben weinig schade aangericht. De Rademakers waren verbaasd dat Kees en ik zo kalm bleven bij die knallen. Wij hadden zoveel ontploffingen gehoord en wisten dat, als de knal had geklonken, er geen gevaar meer was te duchten.

In mijn zak had ik ongeveer 800 Duitse Marken en begreep dat ik daarmee voorlopig niets kon doen. Ik besloot om het Duitse commando, dat in het Stadshuis van Winschoten huisde, te bezoeken om daar die Marken in Hollandse guldens om te ruilen. Ik kreeg een of andere officier te spreken en deed mijn voorstel. Zonder iets te zeggen haalde hij acht briefjes van honderd uit zijn zak en ik gaf hem mijn Marken. Op mijn “goedendag en het beste” kreeg ik geen antwoord.

De Poolse bevrijders werden met veel gejuich ontvangen en zij deelden sigaretten en chocolade uit. Dit waren de eerste sigaretten die ik rookte en ik ben vanaf dat ogenblik blijven roken. De paar Duitse soldaten die nog in Winschoten zaten werden met veel boegeroep en de handen achter hun hoofd door de hoofdstraat afgevoerd. Toen zij Kees en mij passeerden gaf Kees, net zoals veel anderen, een soldaat een stomp. Ik was daar erg boos over en ik heb hem gezegd: “Dat had je een paar weken eerder moeten doen. Ik vind het laf van je!” Sindsdien bekoelde onze relatie.

De bevrijding van Winschoten hebben we dagenlang gevierd en aan de bevrijdingsoptocht hebben wij als Kietelclub met paard en wagen, die wij hadden opgesierd, meegedaan. Het was mij gelukt een Duits officiersuniform te krijgen. In deze uitmonstering ben ik hinkend als Seys-Inquart, want die liep ook mank, vóór de wagen gaan lopen. Op mijn borst hing een groot kruis met “zes en een kwart”, zoals Seys-Inquart werd genoemd, er op gespeld. Op het bordes van het stadshuis heb ik nog een moment naast de burgemeester gestaan om de parade af te nemen. Hiervan heeft een foto in de Winschoter Courant gestaan.

’s Avonds hebben wij veel gedanst en gedaan en tot in de nacht bij de Rademakers onze dorst geleest. Daar heb ik ook jenever leren drinken die in ruime mate voorhanden was. Zo nu en dan moest ik een plas doen. Omdat ik niet meer zo stevig op de benen stond ben ik daarbij gaan zitten. Toen ik dacht klaar te zijn kleefde de W.C.-bril aan mijn achterwerk en het was zo stil. Het bleek dat ik in een diepe slaap was gevallen en men had mij daar rustig laten zitten.

Op den duur werd het voor de Rademakers wat bezwaarlijk een huis met van die vreetzakken en zuipers te hebben. Ze hadden namelijk nog een meisje Elly geheten, uit Rotterdam in huis om aan te sterken. Kees is daarom toen bij de familie Ruybing van hotel “De Nederlanden” ingetrokken en ik bij de distilleerderij van de familie Roelofs op de Venne. We bleven dus in de drank.

Vanzelfsprekend dacht ik vaak aan neef Jo en andere Hollanders waar ik in Berlijn mee was omgegaan. Ik was nieuwsgierig hoe het met hen zou zijn gegaan. Op een dag liep ik op de Venne, er passeerde mij een oude bus, ik keek en ineens zag ik neef Jo en zijn Poolse verloofde achterin zitten. Op het zelfde moment zag hij mij ook.

Voor mij is dit nog steeds een wonder!³²

---

³² This was really a miracle! They met each other when Johan arrived in the Potsdam labour camp in 1943, and now again, in fact in the middle of nowhere, in Winschoten. Being there on the same moment and place. Ask any Dutchman, the least chance is to meet a close relative but Winschoten!

Weer Thuis!

Eind mei 1945 was het nog niet mogelijk de IJssellinie zonder toestemming te passeren en ook de toegang tot de Afsluitdijk was nog gesloten. Militair- en goederenvervoer hadden, na vertoon van hun papieren, wel doorgang.

Ik had wel zin om naar huis te gaan om mijn ouders en bekenden te ontmoeten en ik popelde om te gaan werken.

Door een toeval kwam ik in contact met een garagehouder in Winschoten die, omdat hij voor de geallieerden reed, de IJsselbrug bij Zwolle mocht passeren. Ik meen dat het de eerste zaterdag in juni was dat hij een militair in Amsterdam moest ophalen. Het lukte mij om bij zijn commandant schriftelijk toestemming te krijgen om als bijrijder mee te mogen. De IJsselbrug konden wij zomaar over rijden zonder dat onze papieren werden gecontroleerd. Onderweg genoot ik van het landschap. Nergens waren vernielingen door oorlogshandelingen te zien.

Het was een geweldige belevenis om na twee jaar Amsterdam via de Middenweg binnen te rijden. De Middenweg en de Kruislaan waren wat kaal. Veel bomen waren door de Amsterdammers voor verwarming van hun huizen omgezaagd.

Toen we het huis van mijn oom Andries Gillebrand passeerden zat hij, als altijd, op zijn vertrouwde plekje achter de ramen. Zijn huis, een vrijstaande villa tegenover Frankendaal heette naar m'n moeder: "Villa Anna". Omhaar te plagen werd ook wel gezegd: "Vuile Anna".

In de Linnaeusstraat reden we langs het Oosterpark en het Tropenmuseum.

De Muiderpoort stond nog trots aan het begin van de Middenlaan en ik meende de kamelenmest van Artis te ruiken. Ik had de neiging om naar "Sint Jacob", aan de overkant van Artis te wuiven. Als heel kleine jongen kwam ik met mijn opa Meun, de vader van mijn moeder, daar wel viermaal per week langs. Het was onze gewoonte om naar de oudjes, die achter de ramen zaten, te wuiven.

Toen we aan het einde van de Middenlaan bij het Wertheimpark de hoek om gingen kom ik mijn huis aan de gracht zien. Goh! Wat een prachtig en vriendelijk gezicht was dat. Huizen gemaakt van donkerrode bakstenen met klok- en halsgevels en enkele zelfs met een kuif. Er waren geen twee huizen gelijk aan elkaar. Met enige trots kon ik tegen de chauffeur zeggen: "Kijk! Dat is mijn huis". Helaas was er niemand thuis. Met m'n bagage heb ik me voor de deur geïnstalleerd en van alles wat ik zag genoten. Zelfs de Latjesbrug, waar we recht tegenover woonden, ging nog een keer open om een boot door te laten. M'n longen zoog ik vol met Amsterdamse lucht. De gracht stonk gelukkig niet!

Na ongeveer een uur zag ik mijn moeder in de verte aankomen. Ze was magerder en grijzer geworden dan het beeld dat ik in gedachten van haar had. Ze schrok toen ze me zag en natuurlijk hilde ze even. Omdat ik niet had gegeten wilde ze van alles voor mij klaarmaken. Na een uurtje kwam mijn vader, die ik niet ouder vond geworden, ook thuis. Hij was wel mager en bleek en had van aandoening lichtrode ogen. Beide waren verbaasd dat ik er zo goed gezond uitzag en een man was geworden.

Het was fijn om weer thuis te zijn, om alle bekende spullen weer te zien en om orgel te spelen. Ik ontdekte dat thuiskomen het fijnste is van weggeweest te zijn.

's Avonds aan tafel dankte m'n vader God voor mijn behouden thuiskomst en hij dankte de Beschuttende Engelenmacht voor Bescherming. Ik dacht daarbij aan Vera Reichmann, aan Frau Bohne, aan Oberdirektor, aan Herr Perzicke, aan de Rademakers en aan de vele anderen.

Mijn beschuttende engelen!

Tenslotte³³

Het verlies van mijn tas met documenten en veel foto's was voor mij aanleiding om te denken dat ik mijn verloren jaren moest vergeten. Het was voorbij. Ik moest vooruit zien, aan de toekomst denken! Zo spraken wij ook in Duitsland als Hollanders onder elkaar en ook in Winschoten bij de Rademakers.

Ik popelde om aan te pakken om Nederland weer op te bouwen. Ik wilde een zelfstandig zakenman worden, eigenaar zijn van de firma Wels & Kroon's kantoormeubelenhandel. Hoe anders zou het allemaal verlopen.

Nadat ik 's zaterdags was thuisgekomen ging ik maandagochtend vroeg naar Wels & Kroon om daar mijn werk weer op te pakken. Ik werd als een verloren zoon begroet. Wels was inmiddels zes en zestig jaar geworden en ik herinnerde hem aan zijn belofte dat ik mij door genoeg te nemen met een laag salaris zou kunnen inverdiene en zijn compagnon worden. "Ik kan mij er niets van herinneren, Ik ben toch niet gek! Je kunt de zaak van mij overnemen maar dan moet je eerst mijn compagnon worden en daarvoor vijf en twintig duizend gulden storten"³⁴. Ik was erg teleurgesteld en heb dan ook per 31 december mijn ontslag genomen. Bij m'n afscheid heb ik gezegd: "Zo, vandaag heb ik mijn eerste vijf en twintig duizend gulden verdiend".

Vanaf dat moment ben ik bezig geweest om zelf een zaak in kantoormeubelen te beginnen. Door schriftelijke eisen van vakbekwaamheid en kredietwaardigheid werd dat bijna onmogelijk gemaakt. De vakgroepen, een erfenis van de Duitse bezetter, weigerden mij in te schrijven.

Een diploma voor het handelen in meubelen heb ik binnen een jaar kunnen bemachtigen en voor mijn middenstandsdiploma heb ik, omdat ik een diploma had van de handelsavondschool vrijstelling gekregen.

Grondstoffen zoals hout en woningtextiel waren schaars. Om een toewijzing te krijgen, moest ik bewijzen hoe groot mijn omzet van deze artikelen in 1939 was geweest. Voor een onderpand van een geldlening bij een bank werd mij gevraagd hoeveel vaste bezittingen ik of mijn vader hadden.

Inmiddels was ik in contact gekomen met Albert Hazekamp die van zijn zuster vijftienhonderd gulden kon lenen. Mij lukte het een gelijk bedrag van oom Andries te lenen. In februari 1947 heb ik een pand aan de Herengracht 617 gehuurd, daar ben ik met mijn handel in kantoormeubelen begonnen en in april gaan trouwen. Wels overleed enige maanden daarna en per 1 oktober heb ik van zijn familie zijn firma Wels & Kroon overgenomen.

Na een jaar dag en nacht werken ben ik in september 1948 ziek geworden. Een in Duitsland geïnfecteerde tuberculose bacil was door vermoeidheid actief geworden en had mijn beide longen aangetast. Vanaf december 1948 tot februari 1950 heb ik daardoor in het sanatorium gelegen. In het sanatorium heb ik wel eens gedacht: "**Was ik maar in Duitsland gebleven, want daar lukte mij alles**".

Verloren jaren?

Johan Krediet
December 1995
Duivendrecht

---

³³ Although, this chapter is dealing with his post war times, I trust that his fate is expressing the tremendous luck he encountered during the wartime days, which was lacking after, say, 1948. Shortly after he had started his own business he got tuberculosis and was not cured before 1950.

³⁴ In those days a huge sum of money. Perhaps equal to 100,000 euro today, when you compare average annual salaries, then and now. I myself do not like the often used conversion rates. The best way is, to compare the real value of money, for instance, how long do you have, or had, to work before you can buy a bread. Or, comparing simply monthly or annual salaries, for equal jobs.